ئاینی ئیسلام
مێژوویەکی پڕ لە ڕەخنە

نووسین و وەرگێرانی لە زمانی ئاڵمانییەوە: نادر فەتحی (شوانە)

ئایینی ئیسلام، مێژوویەکی پڕ لە ڕەخنە

نووسینی: حامد عەبدولسەمەد

وەرگێڕانی لە ئاڵمانییەوە: نادر فەتحی (شوانە)

www.rojhalat.de

www.bokan.de

حامد عەبدولسەمەد بۆ ئەوەی نیشانی بدات چ ڕەوتێك لە داهاتووی ئورووپا چاوەڕوانی دەکرێت، مێژووی ئیسلام بە وردی شیدەکاتەوە. ئیسلام چ لە سەردەمی ئورووپای سەدەکانی ناوەڕاست و چ لە سەردەمی ڕۆشنگەریدا بەردەوام خۆی وەک خاڵی دژبەر جێگیر کردووە. ئایینی ئیسلام، ئیمپراتۆریەتەکەی خۆی لەسەر پاشماوە و داروپەردووی ئیمپراتۆریەتی ڕۆم بنیاتناوە و خۆی وەک سەرکردەی فەرمی و شەرعی جیهان دەبینی. تەنانەت لەدەستدانی دەسەڵات کە هاوڕێ لەگەڵ کۆتاییپێهاتنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ئەزموونی کرد، ئەو هەڵس و کەوتەیانی نەگۆڕی. لەمڕۆدا موسڵمانان ئیتر وەک داگیرکەر نایەنە ئورووپا، بەڵکو زۆربەیان وەک کۆچبەرێکی ئاشتیخوازی میگرانت، بەڵام ئیسلامیستە زێدەڕۆکانیش خۆیان تێکەڵ ئەم کۆچە کردووە و دەیانەوێ پرۆژەی ناحەزی خۆیان لە ئورووپا بە کۆتایی بگەێنن. حامد عەبدولسەمەد هۆشداری بە کۆمەڵگای ئورووپایی دەدات و دەڵێت: "ئێمە دەبێ جارێکی دیکە لەسەر تەوەری ئیسلام باس و گفتوگۆ بکەینەوە، چونکە داهاتووی ئەو، ڕاستەوخۆ پەیوستە بە داهاتووی ئورووپاوە.

پێرست:

پێشەکی وەرگێڕ.. ٤
تێڕوانینی نووسەر ٨
پێشەکی ٣٥
هێڵی کاتیی یان کرۆنۆلۆژیی مێژووی ئیسلام..**Fehler! Textmarke nicht definiert.**

پێشەکی وەرگێڕ

سەرهەڵدانی کوت و پڕی ئاییني ئیسلام لە سەدەی حەوتەمدا پرسیارێکی زۆر دێنێتە گۆڕێ: ئایا ئەو ئایینە پەیوەندیي بە گرووپ یا تاقمگەرایي مەسیحی یاخود یەهوودییەوە نەبووە؟ بە گشتی وشەی ئیسلام و موسوڵمان لەمڕۆدا بەتایبەت لە وڵاتانی ڕۆژئاوا بە شێوەیەکی ئاستەم و تا ڕادەیەك نەرێنیی هەڵس و کەوتی لەگەڵدا دەکرێ. هۆیەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ هەڵس و کەوتی توندوتیژی ئیسلامیستە فناتیکەکان لە هەموو گۆشەکانی ئەم جیهانە. کاتێ کتێبی قورئان بە گوتەی خودا و محەمەد بە هەڵبژاردەی ئەو لە ئەژمار دێ، ئیتر هیچ ڕێگایەك یاخود ئاڵترناتیوێك بۆ باس و گفتوگۆ یاخود مامەڵەکردن ناهێڵێتەوە. ئاییني ئیسلام خۆی بە تەنیا ئاییني فەرمی بۆ مرۆڤی جیهان دادەنێ و هەموو ئایین و بۆچوونەکانیتر نەک هەر ڕەددکاتەوە، بەڵکوو بەهۆی سوورەی جیهادەوە تا هاتنی ڕۆژی قیامەت بەربەرەکانیشیان لەگەڵدا دەکات.

بە بڕوای من هەڵس و کەوت و بیرکردنەوەی موسوڵمانان لەگەڵ نووسراوەکانی قورئان و حەدیس وەها ئاوێتەی یەکتر بوون، کە بە پێی کات بەرپرسایەتیی نەکردن و ڕێزنەگرتن لەهەنبەر ئایین و بۆچوونەکانیتریان ئاسایي بۆتەوە کە بە کارێکی ڕەوا و دروستی دادەنێن. دیارە سەرچاوەی ئەو هەڵسوکەوتانە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی محەمەد و شەڕکەرەکانی کە بۆ ڕزگارکردنی نەتەوەی عەرەب و بەجێهێنانی ئەمری ئیلاهی لەهیچ جنایەتێك چاوپۆشییان

نەکردووە و بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان بەسەر لاشەی مردوودا تێپەڕیون.

ئەرکی گەورەی هەموو مرۆڤێکە گێڕاوەکانی کتێبی قورئان نەك وەك گوتەی کۆتایی خودا بەڵکوو وەك تێکستێکی ئینسانی سەیر بکا و هەڵس و کەوتیان لەگەڵدا بکات. ئینجا بۆ مرۆڤ ڕووندەبێتەوە کە هەڵوێستگرتنەکانی قورئان تەنیا بە بارودۆخ و ڕووداوەکانی ٢٣ ساڵ ژیانی محەمەدەوە بەستراوەتەوە و تەنیا مێژووی ئەو سەردەمە دەگێڕێتەوە.

ئەو پارادۆکسانەی لەناو کتێبی قورئاندا تووشیان دەبین دەیسەلمێنن ئەم هەڵوێستانە تەنیا دەتوانن سەرچاوەی بیر و بۆچوونی مرۆڤ بن و هیچ پەیوەندییەکیان بە خودا یان هێزێکی سەرووی سروشتەوە نییە. بۆ بەرژەوەندی سیاسی و ئابووری زۆربەی سەرکردەکانی ئیسلامی لە سەردەمی محەمەدەوە تا ئەمڕۆ هەوڵدراوە بە چەواشەکاریی، گێڕانەوەی چیرۆکی بێ بەڵگە، هەروەها چەسپاندنیان بە هێزی شاراوە و سەیروسەمەرەوە خەڵک فریو بدەن و خۆیان و ئایینەکەیان وەك شتێکی پیرۆز بە مرۆڤ بناسێنن.

لەمڕۆدا بە ڕوونی شاهیدین وڵاتانی دیکتاتۆری و زێدەڕۆی ئیسلامی وەك ئێران، تورکیا، سوریا، ئەفغانستان، عێراق و ڕێکخراوەی تێرۆریستی وەك برایانی موسوڵمان (اخوان المسلمین)، حیزبوڵای لوبنان، سوپای پاسداران، ئەلقاعیدە، حەماس، حەشدی شەعبی، تالەبان، داعیش و حیزبە فناتیك و زێدەڕۆکانیتر مەترسییەکی گەلێك گەورە و جیددین بۆ دۆخی ئاشتیخوازیی و پێکەوەژیانی مرۆڤی ناوچەکە بەتایبەت و جیهانی دەرەوە بە گشتی.

پارادۆکسبوونی هەڵسوکەوتی زێدەڕۆیانی ئایینی هێندە ڕوون و ئاشکرایە کە حاشا لێکردنی مەحاڵە. ڕژیمی کۆنەپەرەستی ئێران بە ئاشکرایی و لە ڕۆژی ڕووندا دوژمنایەتی لەهەنبەر هاووڵاتیانی خۆی دکات و بێ ئەوەی بسڵەمێتەوە، ڕۆژ نییە خەڵکی وڵاتەکە و بەتایبەت ژنانی ئازادیخوازی وڵات ئازار و ئەزیەتی جەستەیی نەدات و نەیانکووژێ. تەنانەت لە منداڵانیش ناسڵەمێتەوە و ئەوانیشی وەبەر هێرشی نائینسانی خۆی داوە. لەولاشەوە فرمێسکی تیمساح بۆ منداڵانی فەلەستینی دەڕێژێ و بۆ بەرژەوەندی سیاسی و بەدەستەوەگرتنی هێز لە ناوچەکە سەرمایە و سامانی وڵات بە یارمەتی هێزە نیابەتییەکانی بۆ ئاژاوە نانەوە لە ناوچەکە بەفیڕۆ دەدات.

ئەو پارادۆکسە لەلایەکیتریشەوە خۆی دەنوێنێ کاتێك ئەردۆغان بۆ وەرگرتنی مافی سەربەخۆیی و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆ دژ بە ئیسرائیل پشتیوانی لە خەڵکی فەلەستین دەکات، بەڵام لە وڵاتەکەی خۆی ئەو مافە ڕەوایە بۆ نەتەوەی کورد بە ڕەوا نابینێ و ساڵیانی درێژە هەر وەك دەستی درێژکراوی سیاسەتوانانی پێش خۆی شەڕێکی ماڵوێرانکەری دژ بە نەتەوەی کورد وەڕێخستووە.

دیارە ئەم کتێبەی بەردەستتان زیاتر بە مەبەستی زانیاریی و چلۆنایەتی پێکهاتنی مێژووی ئیسلام تایبەت بە مرۆڤی ئاڵمانی نووسراوە، بەڵام سەرەڕای ئەوەش بە گرنگی دەزانم ئەم کتێبە بەتایبەت بۆ ئەو کوردە موسوڵمانانەی لە وڵاتانی ڕۆژئاوایی دەژین و کەمتر کتێبی ئاڵمانی دەخوێننەوە، هەروەها بۆ مرۆڤی موسوڵمانی کورد لە کوردستان دەرفەتێك بێ باسی سەبارەت بە ئایینی ئیسلام لە ڕوانگەیەکی جیاواز لە قورئان و حەدیس ئەزموون بکەن، وەریگێڕمە

سەر زمانی کوردی. هیوادارم خوێنەر بە کەڵکوەرگرتن لە بۆچوونەکانی ناو ئەم کتێبە ڕوانگەی سەبارەت بە ئایینی ئیسلام کە وەك قابلەمەیەکی سەربەستراو تەنیا لە ڕوانگەی ئایینەکەوە خەڵکی موسوڵمانی پێ مانیپولیرە دەکرێ، نەتەوە و ئایین و ئیدیۆلۆژییەکانیتر بە چاوێکی ئاشتیخوازانە و تولەرانسەوە سەیر بکەن.

لێرەدا بە ئەرکی خۆمی دەزانم، سپاسی بەڕێز کاك ئەنوەر سوڵتانی بکەم کە بە پێداچوونەوەی بەسەر ئەم بابەتەدا کاتی خۆی بۆ تەرخان کردووم و هەڵەکانی بۆ ڕاست کردوومەوە. هیوای لەش ساغی و تەمەندرێژیی بۆ دەکەم.

نادر فەتحی (شوانە)، ئاڵمان، هاوینی ساڵی ٢٠٢٤ی زایینی

تێڕوانینی نووسەر

چوار ساڵ لە پشوودانی بەرنامەی گفتوگۆی ئەنجومەنی ڕۆشنبیری ئاڵمانیا تێپەر بووە، هۆکاری بەڕێوەچوونی ئەم بەرنامەیە ئەوە بووە گوایە لەو کاتەدا دیموکراسی لە مەترسیدا بووە. میدیاکان دەبوو کاتێک باس لە ئاینی ئیسلام دەکرێت، جۆرێک لە بێدەنگی پیشە بکەن. هۆکاری باسەکە بەرنامەیەکی ساندرا مایشبێرگەر " Sandra Maischberger "بوو لەسەر تەوەری "مشتومڕی ئیسلام – سنووری کۆتاییپێهاتنی تولەرانس یا لێبوردەیی کوێیە؟" بڵاوکردنەوەی ئەم بەرنامەیە لە ساڵی ٢٠١٨دا گفتوگۆیەکی گەرمی لە تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان بەدوای خۆیدا هێنا و دواتر ئەنجومەنی ڕۆشنبیری داواکارییەکی توندی خستەڕوو.

لە ساڵانی پێشوودا، کولتوری مشتومڕی ئاڵمانی لە دەوری تەوەری ئیسلام هیچ باسێکی پێشکەش نەدەکرد و بێدەنگیان لێ دەهێنا. قەیرانی پەنابەران لە ساڵی ٢٠١٥ و لێکەوتەکانی، جەمسەرگیری کۆمەڵایەتی، ترس لە تیرۆری ئیسلامی لە لایەک و سەرهەڵدانی حیزبە ڕاستەکان لە لایەکی دیکە، هەروەها پەرەسەندنی کاریگەریی سیاسەتی ناسنامەی چەپ لە میدیاکان، سیاسەت و جیهانی ئەکادیمیدا، مشتومڕێکی ڕاستگۆیانە و دادپەروەرانەی سەبارەت بە ئیسلام، مێژوو و داهاتووەکەی لە ئاڵمانیا گەلێك قورستر کرد. حیزبە ناوەندگەراکان لە ساڵی ٢٠١٧ بابەتی وەک کۆچبەری و بەرەنگاربوونەوەی تیرۆر لەژێر ناوی "ئەڵلا"یان لە خاڵی سەرەکی

بانگەشەی هەڵبژاردنەکانیان لابرد ، هەرچەندە ئەم کێشانە ڕێک ئەو شتە بوون کە نیگەرانی لە زۆرێک لە ئاڵمانییەکاندا پێکهێنابوو. تەنیا حیزبی ڕاستەکان (AfD واتە ئاڵترناتیڤ بۆ ئاڵمانیا) لەم بۆشاییەی ناو کۆمەڵ سوودی وەرگرت و تەوەری کۆچبەری و کێشەی پەنابەرانی کردە پرسی سەرەکی ناو حیزبەکەی. دیارە بە سەرکەوتوویش: "AfD" بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ هەڵبژاردنەکانی پیشووی، توانی لە هەڵبژاردنە فیدراڵیەکاندا ژمارەی لایەنگرانی خۆی ١٢،٦٪ واتە سێ هێندە زۆر بکاتەوە.

ئێستاش پشوویەکی خۆسەپێنراو لە بەرنامەی باس و گفتوگۆ لەسەر ئەو تەوەرە گرنگە هاتۆتە ئاراوە، دیارە بۆ ئەوەی دیموکراسی نەکەوێتە مەترسییەوە. تەنیا پرسیار ئەوەیە: کام دیموکراسی شایستەی ناوێکە، کە بە ناچاریی لە پێناو بەرژەوەندی هاوسەنگییەکی قۆناغبەندیکراو دەبێ دەستبەرداری ئەم مشتومڕە گرنگە باس دروستکەرە بێت؟ چ مەترسییەک دەبێت لە ڕەخنەگرتن لە ئایین سەرهەڵبدات؟ هەروەها کام ترس وون دەبێ و نامێنێ ئەگەر ئەو پرسیارانە بێدەنگ بکرێن کە هەر خۆیان بەشێک لە بەرپرسیاریەتی ئەم ترسانەن؟

ساندرا مایشبێرگەر لە وتارێکی میوانداریدا لە بەرنامەی کات"Zeit" دوای کۆتایی بەرنامەکە بە دروستی وەڵامی دایەوە: " هەرکەسێک لە ترسی وتنی وشە و هەڵسوکەوتی هەڵە بیەوێت خۆی لە مشتومڕەکە بەدوور بگرێت، سەکۆکە بۆ ئەو کەسانە بەجێدەهێڵێت کە دەزانن چۆن ئەم ترسە(...) بەکاربهێنن". شەپۆلی پەنابەران کە زۆر کەس وەک "ڕووبەڕوووەستانێکی هەستپێکراوی مێژوویی" باسی لێوەدەکەن، نەك هەر بە هیچ شێوەیەک کۆتایی نەهاتووە، بەڵکو

"بەردی بناغەی نەزمی کۆمەڵایەتی پێشوومان" دەخاتە ژێر پرسیارەوە. مایشبێرگەر دەڵێت: "تەنیا لەبەر ئەوەیە ئێمە موناقەشە دەکەین. وەک خۆی بە ڕەخنەگرتن لە بەشدارییەکەیدا دانی بەوەدا ناوە، بەرنامەکەی زۆر کەم باسی ئیسلامی سیاسی و زیاتر خۆی بە کێشەی کولتووریی ڕۆژانەوە خەریك کردووە".[١]

دیارە لەو کاتەوە بەرنامەی گفتوگۆکان نەوەستاون، بەڵام بە کردەوە هیچ مشتومڕێکی میدیایی یان سیاسی لەسەر تەوەری ئیسلام نەکراوە. داواکاریی ئەنجومەنی ڕۆشنبیری و کاردانەوەکانی بەرامبەر بەو، بە باشی لە کەشێکدا دەگونجێت کە لەوێدا بزووتنەوەیەکی دژە ڕەگەزپەرەستی ئاگادارانە و لە ڕووی سیاسییەوە دروست، بە پێی کات گوێبیستی لە ناو کۆمەڵدا پەرە دەستێنێ. بزووتنەوەیەک کە بە شێوەیەکی پاشەکشەیی مێژووی "پیاوی سپی پێست" - لە بەشێکدا بە دڵنیاییەوە بە دروستی - ئیدانە دەکات، بەڵام لەم کارەدا هەندێکجار نیشانەکە لە سنووری خۆی تێدەپەڕێنێت. بە تەنگکردنەوەی فەزای گوتار و دروستکردنی زۆرتری بابەتی بڤە بە شێوەیەکی دەستکرد تا ئەو هێڵەی هەندێک کەس ئەو بڕوایەیان هەبێت چیتر ناتوانن ئەوەی بیری لێدەکەنەوە بیڵێن – دیارە لە ترسی ئەوەی نەکا گوتەکەیان بە هەڵە وەرگیرێ و لە ڕووی سیاسییەوە لە بەرەی ڕاستڕەوەکانیان دانێن. ئەوە بزووتنەوەیەکە بە شێوەیەکی ڕەخنەگرانە مامەڵە لەگەڵ " باڵادەستی سپی پێستەکان" و دەرئەنجامەکانی کۆلۆنیالیزم دەکات و هاوکاتیش هەر ڕەخنەیەک لە کەمینەکان، مێژوو و ئێستای ئایینەکەیان و نارەزایەتییەکانی ناو کۆمەڵگایان لەگەڵ ڕەگەزپەرستی وەك یەك و یەکسان دادەنێ.

[١] DIE ZEIT, 5/2018

دەستەواژەی ئیسلامۆفۆبیا "Islamophobie" لەلایەن ئەم بزووتنەوەی دژە ڕەگەزپەرستییەوە دارێژراوە، کە نەک هەر لە ئاڵمانیا بەڵکو بە پێی کات لە سەرانسەری جیهاندا کاریگەریی پەیدا دەکات. بەڵام بیرکردنەوەیەکی باش لە کردەوەدا هەمیشە ئەنجامێکی باشی نابێ. گومانی تێدا نییە کەمینەکان شایەنی پاراستنی تایبەتن، بەتایبەتی لە بەرامبەر هەڵاواردن و ڕەگەزپەرستیدا. بەڵام چەمکی وەک "ئیسلامۆفۆبیا" نەک هەر چەواشەکارانەیە، بەڵکو مەترسیداریشە. چونکە ئەو، باوەڕ و باوەڕدار بەیەکەوە دەخاتە ناو چوارچێوەیەکەوە - ڕوانگەیەک نەک هەر تایبەت بە بناژۆخوازە موسڵمانەکانە، بەڵکو کۆنەپەرستە ڕاستڕەوەکانیش دەگرێتەوە، کە جیاوازی نێوان مرۆڤ و ئایدۆلۆژیا یان ئایین ناکەن. بۆ ئەوان هەموو موسڵمانێک پۆتانسێلێکی جیهادیستە.

لێرەدا ڕێك دەگونجێ، کاتێ بزووتنەوەی دژە ڕەگەزپەرستی لە ڕووی سیاسەتی دورستەوە ڕەخنەگرتن لە ئایین لەگەڵ هێرشکردنە سەر کەرامەتی مرۆڤ هاوتا دادەنێ. بە هیچ شێوەیەک موسڵمانانی ئاشتیخواز (واتە زۆرینەی موسوڵمانان) لە لایەن ڕەخنەگرانەوە هێرشیان ناکرێتە سەر. بۆیە پێویستە بە شێوەیەکی ڕەخنەگرانە لێکۆڵینەوە لە ڕێکخراوەکانی ئیسلامی سیاسی و گروپە بناژۆخوازەکان بکرێت. جیاوازییەک کە زۆرجار نوێنەرانی ئەم بزووتنەوەیە نایکەن و نایبینن. بەڵام ئەگەر هەموو ڕەخنەیەک بە ڕەگەزپەرستی لێکبدرێتەوە، ڕەخنەگران ناشیرین و بێدەنگ دەکرێن و ئیسلامی سیاسیش کارتێکی سپی پێدەدرێت بۆ ئەوەی بەبێ گوشار پەرە بە کارەکانی بدا.

ڕەنگە بەڕێوەبردنی مشتومڕێکی کراوە سەبارەت بە ئیسلام لەو کاتەدا بۆ حکومەتی فیدراڵی بە تەواوی خراپیش نەبووبێت. ئەو کارە سنوورەکانی وڵاتی بەڕووی سەدان هەزار پەنابەری جیهانی ئیسلامیدا "کردەوە"، وەک زۆرجار بە هەڵە باسی لێوەدەکەن، ئێستا خۆی بەر هێرشی تورەیی و ڕق کەوتووە. بەتایبەت دوای ڕووداوەکانی شەوی سەری ساڵی ٢٠١٦/٢٠١٥ لە شاری کۆڵن و هێرشکردنە سەر بازاڕی کریسمس لە مەیدانی برایتشاید"Breitscheidplatz" لە شاری بەرلین لە ساڵی دواتردا، ئەو دەنگانەی کە بڕیارەکەی حکومەتی فیدراڵییان بە هەڵە زانی و بە گشتی موسڵمانانیان وەک هەڕەشەیەک بۆ سەر ئاسایشی ناوخۆ سەیر دەکرد، بە پێی کات دەنگیان بەرزتر دەبێتەوە.

بە تایبەت لەمڕۆدا کە مشتومڕێکی دادپەروەرانە لەسەر ئیسلام، کۆچەری بیانی و ئینتیگراسیۆن یان(گونجاندن و دامەزراندیان لەناو کۆمەڵگا سەرەکییەکە) گەلێك بە خێرایی پێویستە،ئەوان وەستاندیان. لە جیاتی ئەو کارە، مرۆڤیان لەم وڵاتە بەسەر سێ دەستەدا دابەش کرد: ئەوانەی بۆ ئاوارەکان کاریان دەکرد، بە شارستانی و مرۆڤدۆست دادەنران؛ ئەوانەی لە بوونی پەنابەران نیگەرانی خۆیان دەربڕی، لەگەڵ نیئۆنازی و ڕاسترەوەکانی دیکە هەڵسەنگێندران و لە سەفی هاوبەشی ئەواندا سەیر دەکران. دەستەی سێهەمیش کە پێگەیەکی ڕوونی بۆخۆی نەبوو، خرایە ژێر گوشارەوە.

بەم شێوەیە مشتومڕ و گفتوگۆکە بەهۆی تورەیی لە لایەک، هەڵس وکەوتی ئەخلاقی لە لایەکیتر و بێدەنگی لێهێنان لە لایەن دەستەی سێیەمەوە لە گەروی خۆیدا خنکا. جارێکی تریش ڕووداوێکی هاوشێوە لە سەردەمی قەیرانی کۆرۆنادا ڕوویدا؛ لەوێش ئەو سێ

دەستە مرۆڤە بەشداربوون، کە لەگەڵ ڕەوتی بەڕدەوامبوونی پەتاکە و ئاستەمبوونی بارودۆخەکە پەیوەندییەکی ئاقڵانە و ئاڵوگۆڕی مشتومڕیان لەگەڵ یەکتردا وەستاند. وا دیارە ئێمە نەک هەر چۆنیەتی حسابکردنمان لەبیرکردووە، بەڵکو چلۆنایەتی تەحەممولکردنی بۆچوونەکانی دیکەشمان لەبیرکردۆتەوە. کاتێک باس لە گفتوگۆی کراوەی ئەو سەردەمە واتە سەدەی نۆزدەهەم دەکرا بۆ فەیلەسوفی گەورەی بەریتانی جۆن ستوارت میل، " John Stuart Mill" **"قسە بکە و ڕێگە بدە قسە بکەن"** لە سەرووی هەموو یاساکانەوە بوو. لای ئەو بیری باش و خراپ، ئارگیومێنتی یارمەتیدەر و مەترسیدار هەبوون. ئەگەر بیرۆکەیەک باش بووبێ، پێویستە لە چەندین ڕوانگەوە بە بەشداریی خەڵک باسی لێبکرێت بۆ ئەوەی مرۆڤێکی زۆر سوودی لێ وەربگرن. ئەگەریش بیرۆکەیەک خراپ بێت یان تەنانەت مەترسیدار بێت، ئەوا دەبێ بە ئاشکرا باسی لێوە بکرێت و بە هێنانەوەی ئارگۆمێنتی گونجاو پووچەڵ بکرێتەوە بۆ ئەوەی کۆمەڵگا بەرگری لەم بیرۆکەیە و ئاژاوەگێڕەکانی بکات. بەڵام نە لایەنگران و نە نەیارانی بیرۆکەکە بۆیان نییە پێشوەختە بڕیار لەسەر ئەوە بدەن ئایا هەڵسوکەوتێك باشە یان خراپ. بڕیاردان کاری جەماوەرە، بەڵام دوای گوێگرتن لە موناقەشەی هەموو لایەنەکان.

بەداخەوە لەمڕۆدا وەك یۆرگن هابرماس "Jürgen Habermas" ئاماژەی پێکردووە، کەمتر و کەمتر ئەم "ئەخلاقی گوتار"ە، بەڕێوەدەچێ. لە جیاتییان هەست، سۆز، ئەخلاق و ڕەتکردنەوەی بەشداریکردن لە باس و گفتوگۆ زۆربەی مشتومڕەکان دیاری دەکەن. چونکە لە زۆربەی حاڵەتەکاندا قسە لەسەر

پووچەڵکردنەوەی ئارگیومێنتێک یان گەیشتن بە بنەڕەتی باسەکە بۆ گەیشتن بە کۆدەنگ نییە، بەڵکو هەوڵ و خەباتێکە بۆ ناساندنی ناسنامەی حیزبی و گروپ و ئەو بەرژەوەندییە سیاسیانەی لەگەڵیدا هاوڕێیە. ئەنجامەکەشی ڕەوتێکە لە فۆڕمی کولتوری هەڵوەشاندنەوە "culture cancel"، سەرزەنشتکردنێکە بۆ ئەو "بیرکردنەوە هەڵەیە" کە گوایە چیتر ئەم هەموو ئارگیومێنتانە لە شوێنێکدا ناگونجێندرێن.

هاوتەریب لەگەڵ ئەم دابەشبوونە بەسەر ئۆردوگای "باش" و "خراپ"دا، و بەمجۆرە تەسککردنەوەی فەزای گوتار، هەندێک کەس لەم وڵاتە هەستێکی نائارامیان تێدا پەروەردە بووە کە جیاوازیی و ناتەبایی لە نێوان ئەوەی بەڕاستی ڕوودەدات و ئەوەی میدیاکان باسی دەکەن، گەلێك بەرچاوە. پرۆسەیەکی گەلێك خاو کە بە دواکەوتنی یەکەم ڕاپۆرتەکان سەبارەت بە شەوی سەری ساڵ لە شاری کۆڵن دەستی پێکرد. لە توێژینەوەیەکی درێژخایەنی زانکۆی شاری ماینز "Mainz" لە ساڵی ٢٠١٦ لەسەر بابەتی متمانە بە میدیاکان، لەسەدا ٢٢ی ئەوانەی بەشدارییان لە ڕاپرسییەکەدا کردووە، ڕایانگەیاندووە کە متمانەیان بە میدیاکان نییە. لە ساڵی ٢٠١٩، سەدا ٢٨؛ جگە لەوەش سەدا ٢٣ گریمانەیان کردووە کە میدیاکان لەگەڵ سیاسەتمەداران بۆ دەستکاریکردنی بۆچوونی خەڵکی، پێکەوە هاوکاری دەکەن[٢].

سەردەمی قەیرانی پەنابەران و کارەساتی کۆرۆنا گەلێك سەرنجڕاکێش بوون. وێدەچێ نەبوونی شەفافیەت لە ئارادا بووبێت، خەڵک وایان هەست دەکرد لە سیاسەتی وڵاتەکەیاندا بەشدار نین، هەروەها بە شێوەیەکی ناتەواو یان تەنانەت زانیاریی هەڵەیان

---

[٢] https://medienvertrauen.uni-mainz.de/forschungsergebnisse-der-welle-٢٠٢٠-٣/

لەلایەن میدیاکانەوە پێدەدرێت. لە هەردوو بارودۆخەکەدا، سیاسەتوانان دەبوو بڕیارێک بدەن کە هەموو مرۆڤی پەیوەندیدار بەو بابەتانەوە، ئاگاداری ڕووبەڕووەوەستانێك کە بەو شێوەیەی لە لایەن حکوومەت و میدیاکانەوە زەقکرابۆوە، هەرگیز بوونی نەبووە، بکاتەوە. ڕەنگە ستراتیژییەکی ژیرانە لەم کاتە ئاستەمەدا نەیدەتوانی بوونی هەبێ. بەڵام تا زیاتر ئەم ستراتیژییە وەدوا کەوت، هەروەها بەو ڕادەیەی بڕیار و ڕێوشوێنی دیاریکراو لە لایەن بەرپرسە فیدراڵیەکانەوە بە تایبەت لە کاتی پەتای کۆرۆنادا دژ بەیەکتر دەدرا، زیاتر مەیدانی بۆ خوڵقاندنی تیۆریی پیلانگێڕی بەرینتر دەکردەوە. کاتێ باس لە پەنابەران دەکرا، هەندێک کەس باسیان لە"Umvolkung" یان "Ethnomorphose"[٣] دەکرد کە حکومەتی فیدراڵی پلانی بۆ دانابوو، کاتێکیش باس لە کۆرۆنا دەکرا، ئەوە هەڕەشەی "دیکتاتۆریەت" یان تەنانەت بە تاقیکردنەوەیەك لەسەر مرۆڤ وەك مشکی تاقیگاکان دەزانرا.

تەنیا ئەوکات مرۆڤ دەتوانێ قەناعەت بە زۆرینەی خەڵک بۆ سەلماندنی بیرۆکەیەک بێنێ کە بە بەشداریکردن، گفتوگۆ و مشتومڕێکی ئاشکرا لەگەڵ ڕەخنەگرانی ئەو بیرۆکەیە ئارگیومێنتەکانیان پووچەڵ بکرێتەوە. کەلێنی متمانەی نێوان سیاسەتوان، میدیاکان و بەشێکی بەرچاوی خەڵکی بەردەوام گەورەتر دەبێتەوە ئەگەر نەتوانین مشتومڕێکی گونجاو و پێویست وەڕێبخەین و بەڕێوەیبەرین. چونکە کاتێك تەوەرێك دوادەخرێ بەو مانایە نییە

[٣] زاراوەیەکە لە سیاسەتی نەتەوەیی ناسیۆنال سۆسیالیستی کە لە ناوچە داگیرکراوەکانی ڕۆژهەڵاتدا هاتە گۆڕەپانەوە کاتێک فەزای ژیان لە ڕۆژهەڵاتدا گونجا بوو و پەیوەندییەکی نزیکی بە پلانی گشتی ناوچە ڕۆژهەڵاتییەکانەوە هەیە.

کە کێشەکە کۆتایی پێ هاتووە، هەروەها ئەوەی بە شاراوە دەگوترێ، زۆر مەترسیدارترە لەوەی بە ئاشکرا باسی لێوەدەکرێت.

ئەوەی پەیوەندیی بە ئایینی ئیسلامەوە بێت، ئێستا زانکۆکانی ئاڵمانیا و ڕێکخراوە سیاسییەکان و تەنانەت کەنیسەکانیش کاتێ باس لەسەر "بە چاوی ڕەخنەگرانە سەیرکردنی ئایینی ئیسلام" بێ، خۆی لێ لادەدەن و چاوی لێ دەقووچێنن. تەنانەت نوێنەرانی ئیسلامی سیاسی و لایەنگرانی ئەردۆغان وەک وتاربێژ بانگهێشت دەکرێن بۆ ئەوەی لێبوردەیی و فرەچەشنی و بە گوتەی خۆیان تولەرانس لە خۆیان نیشان بدەن. هاوکاتیش ڕەخنەگرانی ئایینی زۆرجار لەم باس و گفتوگۆیانە دوور دەخرێنەوە. تولەرانس و فرەچەشنی لێرەدا بە ڕوونی ئاماژە بۆ فرەچەشنی بۆچوون و لێبوردەیی بەرامبەر ڕەخنە نییە. من تەنیا کەسێك نیم کە چەندین جار ئەزمووونی ئەوەم کردووە، تەنانەت ڕەخنەی ژیرانە و مرۆڤدۆستانەشم لە ئایین بە قسەی ڕق و کینە و بێ ناوەڕۆك و دوژمنایەتی دژ بە ئایین ناوزەد دەکرێن. بە دڵنیاییەوە دەرئەنجامەکانی ئەو کارە کە دەنگی ڕەخنەگرانە دەخنکێندرێن و بە داوای لێبوردن لە ئایینی ئیسلام و ڕێگاخۆشکردن بۆ شکۆمەندکردنی، لایەنە تاریکەکانی ئایینەکەیان کۆتایی دێت بەبێ ئەوەی دژایەتیان لەهەنبەردا بکرێت یان بانگەشەی گونجاندنی یاساکانی شەریعەت و دیموکراسی دەکەن، لە داهاتوودا خۆیان دەردەخەن.

لێرەشدا تەسکبوونەوەی مەترسیداری فەزای گوتار دەبینرێ، کە نە یارمەتیدەری ئەو موسڵمانانە دەبێ وا لێرە دەژین و نە کۆمەڵگەی ئاڵمانی، بەڵکو لە کردەوەدا تەنیا ئیسلامی سیاسی و ڕەوتە بناژۆخوازە زێدەڕۆیەکان سودی لێوەردەگرن. هاوکاتیش ترسی ئەوە هەیە

بابەتەکانی ئیسلام و کۆچی پەنابەران وەک پێشتریش لە کۆمەڵگادا کاندیدی سەرەکی بمێننەوە کاتێک باس لەسەر ترس و گومان و تورەیی مرۆڤ ناو کۆمەڵ بێت. مەترسییەکە تەنیا ئەوە نییە کە حیزبە ڕاسترەوەکان جارێکی دیکە بەهێزتر ببنەوە، بەڵکو ئامادەیی بۆ بەکارهێنانی توندوتیژی لە نێو بەشێک لە کۆمەڵگادا بەرز دەبێتەوە: هێرشکردنە سەر مزگەوت، پەناگەی پەنابەران یان کەسانێک کە بە "موسڵمان" دەردەکەون، لەمڕۆدا کێشەیەکی گەلێك گەورەیە. ئەوەش تەنیا لەبەر ئەوەی چالاکوانان دەستپێشخەری گلۆپی پڕ لە نیازپاکی دەکەن و بە دەنگی بەرز ڕەگەزپەرستی ئیدانە دەکەن، کێشەکە چارە ناکات. دەربڕینی هاودەنگی، وەک ئەوانەی دوای کوشتاری شاری هاناو "Hanau[٤]" لە مانگی شوباتی ٢٠٢٠، ئاماژەیەکی گەلێك گرنگن. بەڵام ئەم کێشەیە تەنیا کاتێک کۆنترۆڵ دەکرێت کە جارێکیتر بە ئاشکرا باسی ئیسلام و خاڵە ئەرێنی و نەرێنییەکانی دامەزرێنین. چونکە ئەمە تاکە ڕێگایە کە بەهۆی باس و لێکۆڵینەوەوە بتوانێ، مشتومڕەکە بۆ ناوەندی کۆمەڵگا بگەڕێنێتەوە و بەبێ ئەوەی لەلایەن ئایدیۆلۆژییەکانەوە بۆ مەبەست و بەرژەوەندی خۆیان کەڵکی لێوەربگرن، ڕێگەی خۆی بدۆزێتەوە.

بەڕێوەبردنی ئەم مشتومڕە تەنیا لە بەرژەوەندی کۆمەڵگا بەگشتی نییە، بەڵکو لە بەرژەوەندی ئەو موسڵمانانەشدایە کە لێرە دەژین. چونکە تەنیا پەروەردە و ڕاهێنان دەتوانێت ئەوان لە ڕق و کینە و تەریککەوتنەوە لە کۆمەڵگا سەرەکییەکە بپارێزێ. تەنیا لایەنێك کە سوود لە بێدەنگیهێنان لە کێشەکان وەردەگرێ، ئیسلامی سیاسییە.

---

[٤] لە هێرشەکەی شاری هاناو لە ١٩ی شوباتی ٢٠٢٠، "Tobias Rathjen" تەمەن ٤٣ ساڵ تەقەی لە نۆ کەس کرد کە پاشخانی کۆچبەریان هەبوو، دواتر دایکی و دواجار خۆشی کوشت.

هەروەها تەنیا ئەوکاتەی کۆمەڵگەی ئاڵمانیا موسڵمانە هاووڵاتییەکانیان لە کۆمەڵگادا یەکسان پێناسە پێبکات، دەتوانن بە شێوەی ڕەخنەگرانە گوشاری هێزە ئۆرتۆدۆکسە زێدەڕۆییەکان پووچەڵ کەنەوە. چونکە ئەم هێزە زێدەڕۆیانە دەزانن چۆن سوودێکی تەواو لە کەمتەرخەمی وەربگرن و هەستێکی سەربەخۆیی بە تایبەتی بە گەنجانی موسڵمان ببەخشن کە زۆرجار لەلایەن کۆمەڵگە سەرەکییەکەوە لێیان زەوت دەکرێ.

لەمڕۆدا کاتێک باسی ئیسلام دەکەین، ڕووبەڕووەوەستانی چەندین کێشەی سەریەککەوتوو دەبینەوە. ڕووبەڕووەوەستانی یەکەم ئینتیگراسیۆن یاخود توانایی خۆتێکەڵکردنی مرۆڤی بیانی لە کۆمەڵگا سەرەکییەکەدایە. تەنیا لێرەدا چەندین پارادۆکس لەسەر ڕێگا قوت دەبنەوە: یەکگرتنی سەرکەوتوو بە مانایەکی قووڵتر پێویستی بەوەیە موسڵمانان خۆیان لەگەڵ ئاڵمانیا و بەهائینسانییەکانی ناسیاو بکەن هاوکاتیش بتوانن لێرە بە ئازادی و بەبێ تێکدران، لەگەڵ باوەڕ و بەهاکانی خۆیان ژیان بکەن. بەڵام هەندێک بەها کە ئەم باوەڕە بانگەشەی بۆ دەکات - وەک هەڵوێستی نەرێنی بەرامبەر بە ئازادی کەسی، یەکسانی، بەرابەریی سێکسییەت و ڕەخنە لە ئایین - بە پێچەوانەی بەهاکانی کۆمەڵگەی دیموکراسی و ڕۆشنگەرانەیە.

پاڕادۆکسێکیتر ئەوەیە سەرەڕای ئەوەی موسڵمانان بانگهێشت دەکرێن بۆ ئەوەی ببنە بەشێک لە ناسنامەی ئاڵمانی، بەڵام هاوکاتیش کۆمەڵگا بە دەگمەن هەنگاو بۆ پێناسەکردنی ئەم شوناسە هەڵدەگرێ. هەندێک هەڵوێستی خۆیان لەسەر بۆچوونی "خوێن و خاک" لێکدەدەنەوە و تەنانەت ئەو موسڵمانانەی لێرە لەدایک بوون

و پاسپۆرتی ئاڵمانییان هەیە و هەست بە ئاڵمانیبوون دەکەن، هێشتا بە مرۆڤی بیانی دادەنێن.

مشتومڕ لەسەر ئینتیگراسیۆن و یەکگرتن تەنیا کاتێک دەتوانێ ڕووبدات کە ڕووبەڕووی مشتومڕێک سەبارەت بە ناسنامە و بەهاکان ببینەوە. وەک کۆمەڵگای سەرەکی پێشنیار بکەین و پێشوازی لەو موسڵمانانە بکەین کە پێشنیارەکانمان وەردەگرن، هەروەها دژایەتی ئەو هێزانە بکەین کە دەیانەوێت ڕێگری لەم کارە بکەن.

ئەمەش دەمانباتە سەر ڕووبەڕووەوەستانی پارادۆکسیکیتر: زۆر کەس لەسەر ئەو بۆچوونەن ئایینی ئیسلام بۆ ئەوەی ببێتە بەشێک لە کۆمەڵگای ئورووپا سەرەتا دەبێت پرۆسەی ڕێفۆرم، چاکسازی و ڕۆشنگەری تێپەڕێنێت. هاوکاتیش ڕێفۆرمخوازان و ڕەخنەگران لە جیهانی ئیسلامیدا ولە دڵی ئورووپا نەک هەر بەدناو دەکرێن و دووردەخرێنەوە، بەڵکوو تەنانەت ژیانیان هاوڕێ لەگەڵ ترس، سووکایەتی و بێحورمەتییە. لێرەدا جیاوازی لە نێوان ئەو کەسانەی بە هۆی ئایینەکەیانەوە ڕقیان لە موسڵمانانە و ئەو کەسانەی بە مەبەستی مرۆڤدۆستانە، ڕەخنە لە ئایدۆلۆژیای ڕق و کینەی ئیسلام دەگرن، بەدی ناکرێ.

بەڵام چلۆن ڕێفۆرم و چاکسازی بەبێ مشتومڕێکی ڕاستگۆیانە لەسەر ئایین و بەبێ ئەوەی قسە لەسەر ئارگیومێنتەکانی ڕەخنەگران بکرێت، بەڕێوەدەچێ؟

ئیمانوێل ماکرۆن "Emmanuel Macron" سەرۆکی وڵاتی فەرەنسا لە پاییزی ٢٠٢٠ شەڕی دژی ئیسلامیزمی ڕاگەیاند و هەموارکردنەوەیەکی

هاوتای یاساکەی بۆ ساڵی ٢٠٢٢ ڕاگەیاند. دووساڵ پێشتر واتە ١٦ی ئۆکتوبری ٢٠٢٠مامۆستای قوتابخانە ساموێل پاتی "Samuel Paty" دوای ئەوەی کاریکاتۆری محەمەدی لە قوتابخانە پیشانی قوتابییەکانیدا، تێرۆر کرا. مزگەوتێک لە تۆڕی کۆمەڵایەتی فەیسبووک ڤیدیۆیەکی ڕق و کینەی بەرامبەر بەو مامۆستایە بڵاوکردەوە.

ماکرۆن ڕایگەیاند دەیەوێت "ئیسلامێکی ڕۆشنگەری" دروست بکات کە لەگەڵ بەهاکانی کۆمارەکەیدا بگونجێت. ڕاگەیاندنێک کە بەشێک لە ئیمامەکانی ئەو وڵاتە پێشوازییان لێکرد. بەڵام کاتێک بە حەق ئیدیعای کرد ئاینی ئیسلام "کێشەی" بزووتنەوەی زێدەڕۆیی و توندڕەوی هەیە، شەپۆلێکی تورەیی بەدوای خۆیدا هێنا. چەندین وڵاتی موسڵمان داوای بایکۆتکردنی بەرهەمە فەرەنسییەکانیان کرد. ڕەجەب تەیب ئەردۆغان، سەرۆککۆماری تورکیا بە شێوەیەکی شەخسی هێرشی کردە سەر ماکرۆن و داوای لێکرد پشکنینی باری دەروونی خۆی بکات. هەروەها گوتی دەوڵەتانی ڕۆژئاوا پلانیان دانابوو بۆ "چاپێکی نوێی شەڕە خاچپەرستەکان" و سیاسەتمەدارەکانیان "ئەندامانی زنجیرەی نازی"یەکان بوون. دواتر درێژەی بە قسەکانی دا و ڕایگەیاند ئورووپا خەریکە دەبێتە زیندانێکی کراوە بۆ موسڵمانان: "موسڵمانان ئەمڕۆ تووشی هەڵمەتێکی کەمپینی هاوشێوەی ئەو هەڵمەتەی پێش شەڕی جیهانی دووەم دژی جولەکەکان لە ئورووپا ئەنجامدرا، بوونەتەوە"[٥].

٥ https://www.rundschau-online.de/news/politik/nach-macronaeusserun gen-erdogan-nennt-europaeische-politiker--faschisten- -٣٧٥٣٨٨٥٨?cb=١٦٥٢٣٦٠٣٢٢٣٥٣١&

لێرەدا کەسە نەخۆشەکە ئەو کەسەی دەستنیشانکردنی نەخۆشییەکە ڕادەگەیێنێ، بە نەخۆشی دەروونی دادەنێ. ستراتیژێکی سەلمێنراو کە بۆ چەندین سەدەیە پێشی بە ڕیفۆڕم و چاکسازیی لە جیهانی ئیسلامدا گرتووە. ئەم کاردانەوە توندانەی جیهانی موسڵمانان بە تەنیا نیشان دەدا کە ماکرۆن لە بنەڕەتدا ڕاست دەکات.

لەڕاستیدا ئەو ڕاگەیاندنانەی سەرۆک کۆماری فەرەنسا دەکرا مشتومڕێک لەسەر ئیسلامی سیاسی و ئیسلامیزم لە ئاڵمانیا دروست بکات. یاخود لانیکەم دوای هەڵسوکەوت و وتارە توڕەییەکانی جیهانی ئیسلام لەم دوایانەدا دەبوو ببێتە هۆکارێک بۆ وەڕێخستنی باس و لێکۆڵینەوەی نوێ، چونکە لەم وڵاتەشدا مزگەوت هەن بانگەشەی توندوتیژی تێدا دەکرێت و لێرەشدا بانگەوازی ڕق و کینە لە ئینتەرنێت و هێرشی توندوتیژی ئیمامەکان بۆ سەر بەها ئینسانییەکانی کۆمەڵگا و مانیپولیرەکردنی گەنجانی موسوڵمان هەیە کە لە ژێر کاریگەری ڕێکخراوی چەتری تورکیا "DITIB"یان لەلایەن ئەو ڕێکخراوەیەوە بەڕێوەدەچێ و لەڕوویماڵیشەوە پشتیوانی لێدەکرێ. ئەم ڕێکخراوەیە بەهۆی نزیکیی لە ئەردۆغانەوە چەندین جار ڕەخنەی لێگیراوە، بەڵام لەوە زیاتر تێپەڕ نەبووە و بە شێوەی جیددی باسی لێوەناکرێ.

وێدەچێ سیاسەتوانان نایانەوێت لەگەڵ ئەو موسڵمانانەی لێرە دەژین ڕووبەڕوو ببنەوە، کە سەرۆک کۆماری تورکیا بە پارێزەری بەرژەوەندییەکانیان لە ئاڵمانیا دادەنێن. ئەم سەرۆکە لە لایەکیتریشەوە لە ساڵی ٢٠١٦ەوە ڕۆڵی گۆپاڵ هەڵگری ئورووپا دەگێڕێت کە بڕیارە ڕێگری بکات لە هاتنی پەنابەری زیاتر بۆ ئەم وڵاتانە. هەروەکوو نایانەوێت هاوبەشە بازرگانییەکانیان لە وڵاتانی

کەنداو دووربخەنەوە یان دڵیان بڕەنجێنن، بەتایبەتی کە لە ئێستادا بەهۆی هەڵمەتی پوتین بۆسەر ئۆکرائین بەپەلەتر لە جاران بە مەبەستی دەستەبەرکردنی دابینکردنی نەوت و گاز پێویستیان پێیەتی.

لەولاشەوە دەوڵەتانی کەنداو بەتایبەتی لە وڵاتی خۆیاندا ڕێوشوێنی بەردەوام دژی ئیسلامیزم دەگرنەبەر، چونکە ئاسایشی ناوخۆ و بەمەش سەقامگیری سیاسی و ئابووری وڵاتەکەیان دەخەنە مەترسییەوە. بەڵام سیاسەتوانانی ئاڵمانیا دوودڵن لە هەڵوێستی ڕوون. ترس لە تۆمەتبارکردن بەوەی وڵات دیسان چەوساندنەوەی کەمینەیەکی ئایینی دەکات، ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوەی هەیە.

لە لایەکی دیکەوە لە وڵاتی فەرەنسا ترس لە کۆلۆنیالیزم و پەیوەندی ئابووری لەگەڵ وڵاتانی موسڵمان هۆکار بوون بۆ ئەوەی خەڵک ساڵانێک دوودڵ بن لە گفتوگۆ و قسەکردن لەسەر کێشەکانی ئیسلامگەرایی لەم وڵاتەدا. سیاسەتی "laissez faire"[٦] و "laissez passer"[٧] بووە هۆی ئەوەی دەوڵەت لە هەندێک ناوچە و گەڕەکی شارە گەورەکاندا کۆنترۆڵی خۆی لەدەست بدات و ببێتە هۆکار بۆ هێرشی تیرۆریستی وێرانکەر هەروەها ئەو ڕاستییەی کە پەراوێزی ڕاستڕەو ئیتر لە پەراوێزدا نەمێنێ، هەروەك مارین لی پێن

---

٦ ”Laissez-faire“ چەمکێکی فەڕەنسییە بە واتای وشەیی بە مانای “با بیکەین” یان “با ڕووبدات”. زۆرجار بۆ وەسفکردنی سیاسەتێک یان فەلسەفەیەک بەکاردێت کە بانگەشە بۆ کەمترین دەستوەردانی حکومەت لە کاروباری ئابووری و سیاسیدا دەکات.

٧ هەروەها ”Laissez-passer“ دەربڕینێکی فەڕەنسییە کە بە واتای وشەیی وەرگێڕدراوە بۆ “با تێپەڕین”. بەگشتی "laissez-passer" ئاماژەیە بۆ بەڵگەنامەیەک یان پاسپۆرتێک کە ڕێگە بە کەسێک دەدات بە ناوچەیەکی دیاریکراودا گەشت بکات یان بتوانێت بگاتە شوێنێکی دیاریکراو. زۆرجار بۆ بەڵگەنامەی گەشتە کاتییەکان بەکاردێت کە دەتوانێ بۆ ماوەیەکی کاتی جێگرەوەی پاسپۆرتی ئاسایی بێت، وەک لە بارودۆخی تایبەتدا کە پاسپۆرتی تەواو لەبەردەستدا نییە.

"Marine Le Pen"[٨] هێندە خۆی لە ناوەندی کۆمەڵگا نیزیك کردۆتەوە، کە حیزبی ڕاست وەك مەترسییەکی گەورە سەیر دەکرێ. بێدەنگیی درێژخایەن لەسەر ئیسلامیزم و کێشەکانی کۆچبەری، کۆمەڵگەی فەرەنسی بە قووڵی دابەش کردووە و سیاسەتی شوناس و ناسنامەییش ململانێکانی ناو ئەم وڵاتەی گەورەتر کردۆتەوە. لەژێر سیبەری بێباکی و هەڵە تێگەیشتن لە تولەرانس و لێبوردەیی هەروەها بەرژەوەندی ئابووریدا، ڕەوتە ڕادیکاڵەکان توانیان توانای وێرانکەری خۆیان پەرەپێبدەن.

پێشهاتەکانی وەک ئەوەی لە فەرەنسا، هەروەها لە وڵاتانی سکاندیناڤیاش، پێویستە زەنگی ئاگادارکردنەوە و لەخەوهەستانمان بێت. چونکە ئەو ڕەوتە سنووری نیشتمانی ناناسێ. لێرە ڕیتۆریکی ناسنامەی ڕاستڕەو لە لایەک و سیاسەتی ناسنامەی چەپ لە لایەکی دیکەوە بۆ ماوەیەکی زۆر گفتمانیان بە شێوەیەك لە قاڵب دا کە بووە هۆی وەستانی. ئەمڕۆ ئیتر کاتی ئەوە هاتووە باسەکە جارێکیتر بکەینەوە و بیهێنینەوە ناوەندی کۆمەڵگا. پێویستە ئەمجارەیان باسەکە بە ئاشکرا، دادپەروەرانە و ئامانجدارانە بەڕێوەبەرین. ڕاستگۆیی، ڕێزداری، بەڵام ڕەخنەگرانە پشتگیری ڕاستییەکان بین. هەروەها هۆشیارانە و عەقڵانی، لەبری ئەوەی بارگاویی سۆزداری و تەسککردنەوەی گوتار بێت.

بۆ ئەوەی ئەم کارە سەرکەوتووانە بەڕێوەبەرین، دەبێ لە مانا و ئامانجی ئیسلام تێبگەین، بۆ ئەوەی جیاوازیی نێوان ئیمان و باوەڕداریی لە لەیەکەوە و ئیسلامیزم لە لایەکیترەوە بناسین. بۆ

---

[٨] مارین لێ پێن پارێزەر و سیاسەتمەدارێکی فەرەنسییە و لە پارتی ڕاست - ناسیۆناڵ، کە بە پۆپۆلیستی ڕاستڕەو تا توندڕەوی ڕاست پۆلێن دەکرێت و لە ساڵی ٢٠١٨ ەوە لە ژێر ناوی بەرەی نیشتمانی دەرکەوتووە.

ئەوەی ئەم کارە بە باشی بەڕێوەبەرین نابێ موسوڵمانی ئاسایی لەگەڵ جیهادیست وەك یەك سەیر بکەین و ڕەخنەگری ئایینی بە ڕاسیست و نەتەوەپەرەست ناوزەد بکەین. هەر بۆیە لەم کتێبەدا ئاوڕێک لە مێژووی دوور و درێژی ئیسلام دەدەمەوە، کە بە مانایەکی دیاریکراو مێژووی ئورووپاش دەگرێتەوە. ئیسلام ئیمپراتۆریەتی خۆی لەسەر وێرانەکانی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتین (ڕۆم) بنیاتنا و خۆی وەک سەرکردەی نوێی شەرعی جیهان دەبینی. تەنانەت لەدەستدانی دەسەڵاتی ئیسلام کە لەگەڵ هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە ساڵی ١٩٢٢دا هاتە ئاراوە، ئەم ڕوانگەیەی نەگۆڕی.

بەڵام مێژووی ئورووپا لەگەڵ ئایینی ئیسلام هەمیشە مێژووی دژایەتی و ڕووبەڕووبوونەوە نەبووە. سەردەمی پێکەوەژیانی ئاشتیانە و ئاڵوگۆڕی کولتووری و زانستیشیان ئەزموون کردووە. بیزەنتین، ئەو ئیمپراتۆریەتە گەورەیەی لە سەدەی شەشەمدا لە باشووری ئیسپانیاوە تا ئیتالیا و باڵکان هەروەها تا نیمچە دوورگەی عەرەبی و باکووری ئەفریقا خۆی بڵاوکردبۆوە، نمونەیەکی کۆمەڵایەتی و سیاسی بۆ عەرەبەکانی پێش ئیسلام بووە. تەنیا ئەو کاتەی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمی ڕۆژهەڵات لە ناوەوە لاواز بوو، ئیسلام توانی بڵاوبێتەوە و عەرەبەکان یەکەم هەوڵی خۆیان (کە سەرکەوتوو نەبوون) بۆ گرتنی قوستەنتینیەی پایتەخت بەڕێوەبرد.

لە بەغدا و ئەندەلوس"ئیسپانیا" موسوڵمانان مۆدێلێکیان بۆ پێکەوە ژیانی ئاشتیانە دامەزراندبوو کە بۆ بارودۆخی ئەوکات – تولەرانس واتە لێبوردەیی ئایینی، ئۆتۆنۆمی کەمینەکان و ڕێز و هاوکاریی جوولەکە و مەسیحی و زەردەشتی، گەلێك پێشکەوتووانە بوو. ئەوان بەڕووی ناسینی گەلانی دیکەدا کراوە بوون و کارە

ئەدەبییەکانی کۆنیان وەرگێڕا کە دواتر بۆ سەردەمی ڕێنێسانس لە ئورووپا گرنگییەکی زۆریان پێدرا. هەرچەندە ئەم قۆناغەی لێبوردەیی و ڕێزلێنان لە یەکتر بە گشتی تاڕادەیەک کورتخایەن بوو، بەڵام نیشانیدا چلۆن مرۆڤ دەتوانێت سوود لە هاوژیینی پۆزیتیڤ وەربگرێت ئەگەر شەیتان نەچووبێتە کلیشەیانەوە. زێدەڕۆیی ئایینی دواجار هۆکارێک بوو بۆ ئەوەی جیهانی ئیسلامی دەوری خۆی لە بواری زانستیدا لەدەستبدا و لە گۆڕانکارییەکانی مۆدێرن و ڕۆشنگەری بێبەش بمێنێتەوە.

ئیمپڕاتۆری عوسمانیەکان دوایین موسڵمان بوون کە وەک داگیرکەر هاتنە ئورووپا. کێبەرکێ و بەربەرەکانی لەهەنبەر ئەوان تۆوی سەرهەڵدانی هۆشیارییەکی ئورووپی چاند، لە کاتێکدا بۆ موسڵمانان ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی تا ئەمڕۆش کارتێکەرییەکانی وەک زەبرێکی قووڵ ماوەتەوە. ئەمڕۆ ئیتر موسڵمانان وەک داگیرکەر ڕوو لە ئورووپا ناکەن، بەڵکو وەک کۆچبەر. زۆربەیان مرۆڤی ئاشتیخوازن و بۆ ئامانجی سیاسی بەدواداچوون ناکەن. بەڵام مرۆڤی زێدەڕۆی ئیسلامی و ئەو هێزانەی دوای کۆتایی هاتنی دوایین خەلافەت نەیانتوانیوە هێشتا ئەو شکستە هەزم بکەن، بە مەبەستی تۆڵەسەندنەوە لەگەڵیاندا وەڕێکەوتوون. ئەوان دەیانەوێت ئەم موسڵمانە ئاشتیخوازانە بۆ مەبەستی خۆیان بگرنە دەست و بە هەموو توانایانەوە بۆ گەڕاندنەوەی دوبارەی ئیسلام بۆ ئورووپا هەوڵدەدەن. بۆ ئەوان کۆچکردنی موسوڵمانان (هەروەك کۆچی محەمەد لە مەککەوە بۆ مەدینە) ئەرکێکی پیرۆزە بۆ یارمەتیدانی ئیسلام و گەشەسەندنی دووبارەی ئایینەکەیان لە ئورووپا.

خاڵی سەرنجڕاکێش لێرەدایە کە ئەم هێزانە بە هیچ شێوەیەک ناتوانن سەردەمی زێڕینی ئیسلام واتە قۆناغی گوڵکردنی کولتووری و کراوەیی نێوان ساڵانی ٧٦٢ بۆ ١٢٥٨ قەرەبوو بکەنەوە. ئەوان ئاماژە بە گوتەکەی محەمەد دەکەن کە دەڵێت: "ئیسلام وەک بێگانەیەك لەدایک بووە و وەک بێگانەیەکیش دەگەڕێتەوە.[٩] بە واتایەکی تر: وەک فەتحکەرێک."

کاتێک پێغەمبەر و کۆمەڵەیەکی بچووک لە شوێنکەوتوانی لە ساڵی ٦٢٢ لە مەککەوە کۆچیان کرد بۆ مەدینە، ناوکێکی بەهێزیان بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێك خوڵقاند کە ئێستا وەک مۆدێلێک ئیسلامییە مۆدێرنەکان ئارەزووی دەکەن. دەوڵەتێک کە هەموو بوارەکانی ژیان لەسەر یاسای قورئان بەڕێوەبەرێ و جیهان بەسەر باوەڕدار و بێباوەڕدا دابەش بکات. غەیرە موسڵمانەکان ناچارکران نیمچە دوورگەی عەرەبی بەجێبهێڵن و ئەو هەمەچەشنی و لێبوردەییە ئایینییەی لە مەککەی پێش ئیسلام ناوبانگی دەرکردبوو، بە تەواویی لەناوبەرن و توونا بکەن. بۆ ئیسلامییەکانی ئەمڕۆ، سەردەمی محەمەد ئەو دەوڵەتە ڕەسەنەیە کە پێویستە زیندوو بکرێتەوە، چونکە بۆ ئەوان باشترین دەوڵەت و نموونەی ئیمانداریی "ئایینی ئیسلامی " ئەو سەردەمە بووە، لە کاتێکدا قۆناغی خەلافەتی عەباسی لە چاوی ئەواندا بە "نائیسلامی" دادەنرێت، چونکە کەمتر دۆگماتیزم و خواپەرستی لەگەڵدا بووە.

---

[٩] Ibn al-Haddschādsch, Muslim: Ṣaḥīḥ Muslim, kitab al-iman, Band 1, S. 128

لە ڕاستیشدا سەردەمی زێڕین (واتە سەردەمی عەبباسییەکان) لەوپەڕی ئاشتی و تولەرانسدا ژیاون. سەردەمێك کە هونەر، فەلسەفە، زانست و ئابووری گرنگایەتی زیاتریان لە شەریعەت و قورئان هەبووە. لە بەغدا و کۆردۆبا"Córdoba" (قرطبە) ئەندامانی نەتەوە و ئایینە جیاوازەکان نەک هەر تارادەیەکی زۆر بە شێوەی ئاشتیانە پێکەوە ژیاون، بەڵکو هاوکاری یەکتریشیان دەکرد و کولتوورێکی پێشکەوتوویان خوڵقاندبوو کە بە بەراورد لەگەڵ بارودۆخی ئورووپا لە سەدەکانی ناوەڕاستدا ئەوپەڕی پێشکەوتنخوازی و لێبوردەیی پێشکەش دەکرد.

شێوازی پێکەوەژیانی مرۆڤی ئەو سەردەمە دەتوانێت ببێتە مۆدێلێک بۆ ئورووپای ئەمڕۆ. هەروەها شێوازی دارمانی ئەم مۆدێلە دەبێ ئاگادارکردنەوە و زەنگی مەترسییەک بێت بۆ ئەمڕۆی ئێمە.

پێداویستی یاخود پێشمەرجی گەشەسەندنی بەغدا و کۆردۆبا لەو سەردەمەدا دەوڵەتێکی بەهێز و متمانە بەخۆبوو کە لە لایەکەوە ئازادییەکی زۆری بە مرۆڤی کۆمەڵگا دەدا بەڵام لەولاشەوە بە زەبری دەستێکی ئاسنین بزووتنەوە جوداخوازەکانی سەرکوت دەکرد. لایەنگران و ئەندامانی هەموو نەتەوە و ئایینەکان لە قۆناغە سەرەتاییەکانیدا دڵسۆزی دەوڵەت بوون. هەمووان بە یەکسانی لە ئازادیی توێژینەوە و هونەر، لە ئاڵوگۆڕی زانست و ئەزموونەکان سوودمەند بوون. ئایین و ناسنامە لە پێکەوەژیاندا ڕۆڵێکی کەمیان هەبوو، زۆرێک لە یاساکانی شەریعەت لە پراگماتیزمێکی پاک و خاوێنەوە هەڵپەسێردرابوون: خواردنەوەی ئەلکۆڵ، سەما، گۆرانی، هۆمۆئیرۆتیک و تەنانەت شیعر و پەخشانی ڕەخنەگرتن لە ئایین لە

بەغدا و کۆردۆبا نەك هەر قەدەغە نەکرابوون، بەڵکوو وەك بەشێك لە ڕەوتی کولتووری سەیر دەکران.

ئێرانی، مەسیحی و جولەکەکانیش خۆیان لەگەڵ دەوڵەتدا پێناسە کردبوو، چونکە نەک هەر لەوێ لێبوردەیی ئایینیان ئەزموون کردبوو، بەڵکو توانیبوویان پیشەی خۆشیان بە ئازادی بەڕێوەبەرن. فەرمانڕەوا موسڵمانەکان حەزیان لە زانستی یۆنانییە کۆنەکان بووە و ئیزنی وەرگێڕانی چەندین بابەتی فەلسەفی و زانستییان داوە. لە سەدەی نۆهەمەوە قوتابخانەی یاسای موعتەزیلی "Mu‘taziliten" تێگەیشتنی ژیرانەیان بە باڵاترین دەسەڵاتی ئیلاهیات لە هەڵسوکەوت لەگەڵ دەقە پیرۆزەکانی ئیسلام و گرنگییان بۆ ژیانی ڕۆژانەی موسڵمانان ڕاگەیاند. هەروەها لە سەدەی دەیەمدا، زانای ئیسلامی محمد ئەلفارابی "Muhammad al-Fārābī" (٨٧٢-٩٥٠) لەو بۆچوونەدا بوو کە کەسایەتی فەیلەسوف لە ئاستێکی بەرزتر لە پێغەمبەر دابنرێت چونکە فەیلەسوف دەتوانێت بە پێچەوانەی پێغەمبەران بەڵگەی مەعقول بۆ ئارگیومێنتەکانیان بخاتە ڕوو. فارابی لەسەر بنەمای(Politeia) ی ئەفلاتون، مۆدێلی خۆی بۆ دەوڵەت دارِشت کە بانگەشەی بۆ جیاکاری لە نێوان بابەتی میتافیزیکی و مەدەنی واتە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ بۆ جیاکردنەوەی ئایین و دەوڵەت دەکرد. ناوبراو لەمڕۆدا بەهۆی ئەم شێوە بۆچوون و ڕەچاوکردنانە دەبوو چاوەڕوانی فتوا و ڕەنگە هەڵواسینی خۆی بکات.

هەر لە سەرەتاوە لە ئیسلامدا بەردەوام دوو ئۆردوگا هەبووە: ئەوانەی دەقەکانیان بە شێوەیەکی ڕستەیی و وشە بە وشە لێکداوەتەوە و ئەوانەی برێك بەخشندەتریان لێکداوەتەوە – واتە زیاتر لەسەر بنەمای عەقڵ - یاخود بە پێوەر بۆ هەموو تەوەر و

هەڵسوکەوتێکیان دانەناوە. هەرکاتێک ڕوانگە عەقڵانییەکە زاڵ بووبێ، پێکەوەژیانی ئاشتیانە و گەشەسەندنی زانستی بەدوادا هاتووە. هەرکاتێکیش زێدەڕۆی دڵسۆز بە دەقی نووسراوەکە پێشەنگایەتی کردووە، واتە کاتێك ئەخلاق لە سەرووی عەقڵ و شوناس لە سەرووی زانستەوە بووە، پێشکەوتن بەرەو خوارەوە شۆڕبۆتەوە و کەمینەکان چەوسێنراونەتەوە و گۆشەگیر کراون.

بە درێژایی مێژوو، هەڵسوکەوتی ئۆرتۆدۆکسی هەمیشە سەرهەڵدانێکی بەخۆیەوە بینیوە کاتێک دەوڵەت لاوازی لەخۆی نیشان داوە یان تووشی شکست هاتووە. بۆ نموونە ئیمپڕاتۆریەتی عەباسی سەرەتا لە ناوەوە لاواز کرا پێش ئەوەی دواجار بەهۆی لەشکرکێشی مەغۆلەکان لە سەدەی ١٣دا بە تەواوی هەرەس بێنێ. هاوکات خاچپەرستان هێرشیان کردە سەر سوریا و میسر. زانایانی زێدەڕۆی موسڵمان هۆکاری ئەم هەرەسهێنانە و قۆناغەکانی لاوازییان لە دووربوونەوەی موسڵمانان لە قورئان و شەریعەت دەبینی. داوای پێچدانەوەیان کرد، ئەنجامەکەشی بووە هۆکار بۆ دواکەوتن لە پێشکەوتوویەکانی زانستی جیهان. هێزە ئۆرتۆدۆکس و زێدەڕۆکان دڵنیابوون لەوەی قورئان لە سەرووی زانست و هەستی ئایینی لە سەرووی عەقڵەوەیە. هەڵوێستێک کە پێشتر لە سەدەی ١١دا ژیانی کۆردۆبای لە بنەڕەتدا گۆڕیبوو.

لەو سەردەمەدا کۆچبەرە موسڵمانە زێدەڕۆکان لە باکووری ئەفریقاوە هاتبوون و ڕەوتی ژیانی شارەکەیان بە توندی بە نائیسلامی دەزانی. ئەوان لە دژی خەڵکی ئایینەکانیتر، هونەرمەند و زانایانی دیکە هەڵوێستیان گرت و کتێبەکانی فەیلەسوفی بەناوبانگ ئیبنی ڕۆشد (ئاڤێرۆس "Averroës")یان سووتاند کە بەرهەمەکانی ئەرستۆی

وەرگێڕابووە سەر زمانی عەرەبی و تێبینییە فەلسەفییەکانی خۆی تێدا گونجاندبوو. زانستی فەلسەفە بە "سەرلێشێواوی" ناسێندرا و کیمیا وەک دەستێوەردانێک لە خوڵقاندنی خودا بە کارێکی شەیتانی لەقەڵەمدرا. ئیبنی ڕوشد و گەورە ڕۆشنبیرانی دیکە ناچار بە دەرکران لە ئەندەلوس بوون، کۆردۆبا لە دۆخێکی پڕ لە زانست، تولەرانس و لێبوردەییەوە بەرەو دۆخێکی زێدەڕۆیی ئایینی نزم کرایەوە. ئیمپراتۆریەتی ئەندەلوسی – موسڵمان، پارچە پارچە کرا و بەسەر چەندین ناوچەی بچووکدا دابەشکرا، کەبۆ چەندین سەدە شەڕێکی ماڵوێرانکەریان دژ بە یەکتر وەڕێخست. لێرە بەولاوە هەرکام لە حاکمە نوێیە موسڵمانەکان تەنیا خەمی چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆیان دەخوارد. لێکدانەوەی جیاوازی گوتەی ئایینی ئامرازێکی چارەنووسساز بوو بۆ پاراستنی دەسەڵات، چونکە فەرمانڕەوایەکی موسڵمان دەتوانێ بە ئاسانی هێرش بکاتە سەر فەرمانڕەوایەکیتری موسڵمان و پووچەڵی کاتەوە ئەگەر بانگەشەی ئەوەی بۆ بکات لێکدانەوەکەی و چلۆنایەتی بۆچوونی بۆ ئایینی ئیسلام هەڵەیە و لەگەڵ یاساکانی قورئان کۆك نییە.

ئەم فۆرمە سیاسەتەی ناسنامەیی تا هەرەسهێنانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەردەوام دووبارە و سێبارە بۆتەوە. کۆتایی هاتنی خەلافەت و دابەشکردنی خاکەکانی لە نێوان زلهێزە گەورەکانی ئورووپادا، هەموو جیهانی ئیسلامیی خستە قەیرانێکی مەزنی ناسنامەییەوە. ڕەنگە ئیسلامی زێدەڕۆی مۆدێرن دەرئەنجامی ڕاستەوخۆی ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و کۆلۆنیالیزم بێت، بەڵام ڕەگ و ڕیشەی لە ئیلاهیاتی ئیسلامی ئۆرتۆدۆکسدا هەیە، کە هەمیشە لە کاتی قەیرانەکاندا گەشەی کردووە و سەریهەڵداوە. ئەمڕۆ ئەم شێوازە

زێدەڕۆییە، سیاسەت و ژیانی زۆربەی موسڵمانانی جیهانی ئیسلام و ئۆرووپا دیاری دەکات. بە لەبەرچاوگرتنی بوونی بەهێزی ڕۆژئاوا و بە کاریگەریی نەرێنی و میکانیزمەکانی کۆنترۆڵکردنیەوە، ئیسلامی سیاسیی زێدەڕۆ بەنیازە وا لە موسڵمانان بکات بگەڕێنەوە بۆ ئەو باوەڕەی لە ڕوانگەی خۆیانەوە بە ڕاستەقینەی دادەنێن. میکانیزمێکی کوشندە کە بۆ گەڕان بەدوای هۆکاری هەرەسهێنانی دۆخی سیاسی و ئابووری خۆیان، بۆ نیشاندانی هەڵەکارەکە نەك لای خۆیان بەڵکوو لای ئەوانیتر بەدوایدا دەگەڕان. ئەو هەڵسوکەوتە مرۆڤ لە عەقڵیەتی قوربانیبووندا دەهێڵێتەوە، بەڵام هاوکاتیش جیهادیستە مۆدێرنەکان هان دەدا لە جیاتی دۆزینەوەی ڕێگاچارەیەکی ماقووڵ بتوانن توندوتیژی بەکاربهێنن، قامك بۆ لای مرۆڤی بیانی ڕاکێشن و ئەوان بە تاوانبار دانێن بۆ ئەوەی خۆیان لەو دۆخە ڕزگار بکەن.

ئۆرووپا دەتوانێ زۆر شت لە سەرهەڵدان و داکشانی کولتووری عەرەبی- ئیسلامی فێربێت. بۆ نمونە تولەرانس و لێبوردەیی دەسەڵات، پێویستی بە دڵسۆزی هاوڵاتیان هەیە. هەروەها فرەچەشنیی نەتەوە و ئایینەکانیش پێویستی بە فرەچەشنی بۆچوون و ڕەخنەی ئازاد لە ئایین هەیە. بەڵام ئەگەر "فەرهەنگی هەڵوەشاندنەوە"ی ئێستا، بە وروژاندنی بیروڕای جیاواز وەک دەربڕینی ڕق و کینە یان ڕەگەزپەرستی لێکبدرێتەوە، ئەوا بناغەکانی کۆمەڵگەی کراوەی ئێمە دەهەژێنێت. ئەمەش بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ یارمەتی ئیسلامیستەکان دەدات بۆ بنیاتنانی ژێرخانی تایبەت بە خۆیان لە ئاڵمانیا و تەنانەت ئۆرووپاش.

ئەگەر زێدەڕۆیانە باس لەو تەوەرە بکەین، مرۆڤ دەتوانێت بڵێ: <u>لە کاتێکدا بەلەمی ئیسلامیزم لە جیهانی عەرەبیدا کونی تێکەوتووە و</u>

هەڕەشەی نوقمبوونی لێدەکرێ، وڵاتانی ڕۆژئاوایی بوونەتە مەڵەوانی ڕزگارکەریان. بۆ نموونە لە میسر لە ئەنجامی کودەتا سەربازییەکەی ساڵی ٢٠١٣ ئیخوان موسلیمین دەسەڵاتی خۆی لە وڵاتی دایکی بزووتنەوەکەدا لەدەستدا. هەروەها برایانی موسوڵمان لە تونس و مەغریبیش شکستیان هێنا. پاش ئەوەی چەندین هەوڵی کودەتا لە کەنداو لەلایەن برایانی موسڵمانەوە پاڵپشتی کران، لایەنە داراییەکانی پێشووی سعودیە و ئیمارات پشتیان تێکردن. سعودیە و میرنشینەکان لە ساڵانی ڕابردوودا کۆمەڵێک چاکسازیی و ڕیفۆڕمیان هێناوەتە ئاراوە، بەتایبەت لە بواری جیاکاریی جینسی و مافەکانی ژنان تەنانەت قەدەغەکردنی خواردنەوەی ئەلکۆلیش جێگەی مشتومڕە و خراوەتە بەر باس. تەنانەت لە میسریش ئەو دەنگانەی داوای وەشانێکی هاوچەرخی ئایینی ئیسلام واتە خۆگونجاندنی لەگەڵ جیهانی مودێرنی ڕۆژ، دەکەن، زیاتر و بەرزتر دەبنەوە. چونکە لێکدانەوە توندەکان و هەڵسوکەوتی زێدەڕۆیانە زیان بە گەشتیاری و بە تایبەت پێکەوە ژیانی ئاشتیانەی قیبتی و موسڵمانان دەگەیەنێت.

دوای ئاکارە دڕندەکانی داعش و شەڕە زۆرە ناوخۆییەکانی ناوچەکە، لەمڕۆدا ڕەخنەی کۆمەڵایەتی لە وڵاتانی عەرەبی لە ئیسلامی سیاسی بە ورياييەوە پەرەی گرتووە و ئامادەیی بۆ ڕۆیشتن بەرەو کۆمەڵگایەکی سیکۆلار، گەشەدەستێنێ. بەڵام بەداخەوە لە وڵاتە ڕۆژئاواییەکان برایانی موسوڵمان و نوێنەرانی تری ئیسلامی سیاسی تا ڕادەیەکی زۆر بە دەستی کراوە و بە بێ پێشگرتن تێکۆشانی خۆیان دەکەن، کەلو پەل بۆ یارمەتی کۆدەکەنەوە، لایەنگر بۆ لای خۆیان ڕادەکێشن و ئایدۆلۆژیای دژە ڕۆژئاوایی و دژە دیموکراسی

بڵاودەکەنەوە. لەوەش کوشندەتر، دەوڵەت کێشەی ئینتیگراسیۆن بە "ئیسلام"ەوە دەچەسپێنێ و کۆمەڵە ئیسلامییە سیاسییەکان وەک هاوبەش و هاوکاری دەوڵەت سەیر دەکا، بەڵام هاوکاتیش پێش بە دەنگی عەقڵانی و ڕەخنەگرانە دەگرن و نایەڵن بە گوێی خەڵکی بگات.

لەم وڵاتەدا مرۆڤێکی زۆری موسڵمان دەژین کە هیچ پەیوەندییەکیان بە ئیسلامی سیاسییەوە نییە و هەست دەکەن ئورووپی یان ئاڵمانین. بەڵام بە پێی کات تا دێت لە نێوان بەرەکاندا زیاتر گیر دەخۆن. چونکە لێرەشدا شەڕی کولتووری نێوان عەقڵ و هەستی ئایینی، لە نێوان زانست و لێکدانەوەی وشە بە وشەی قورئان لە ئاستی سەرووی خۆیدایە. زێدەڕۆیانی ئایینی سیاسی لە لایەکەوە چالاکانی ئایینی موسڵمانە میانڕەوەکان وەک ئەوەی لە ئەندەلوسدا ڕوویدا - بە شێواندنی ئیسلامی ڕەسەن تۆمەتبار دەکەن و لەولاشەوە ڕیفۆرمخوازان و ڕەخنەگرانی ئیسلام لە ترسی هەڕەشەی ئیسلامی سیاسی پێویستیان بە پاراستنی پۆلیس هەیە بۆ ئەوەی بتوانن بۆچوونەکانیان بە ئاشکرا دەربڕن.

ئەمڕۆ ئورووپا لە لایەن ئیسلامیستەکانەوە وەک شوێنی هیجرەت سەیر دەکرێ. یەکەمین کۆچی محمد لە مەککەوە بۆ مەدینە لە سەدەی حەوتەمدا سەرەتای سەرهەڵدانی سەردەمی ئیسلام دیاری کرد و تۆوی دامەزراندنی یەکەم دەوڵەتی موسڵمانی چاند. خۆبڵاوکردنەوە و داگیرکاریی عەرەبەکان بۆ ناوچەکانی عێراق و باکوری ئەفریقا و ئورووپا نەک هەر سامانی بۆ بەدیاری هێناون بەڵکوو یارمەتی بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلامیشی دا. وەک چلۆن ڕۆژێک لە ئەندەلوس و ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ڕوویدا، ئێستا

ئورووپا بۆتە بنەمایەکی نویێ بۆ ڕێنێسانسی ئیسلامی. پێشبینییەکەی محەمەد کە هەروەها ئەرکێکی جەوهەرییە بۆ ئیسلامیزم، بڕیارە لێرەدا جێبەجێ بکرێت: ئیسلام وەک بێگانەیەك لەدایک بووە و وەک بێگانەیەکیش دەگەڕێتەوە. سیاسەتی ناسنامەی ئورووپی و "هەڵوەشاندنەوەی کولتوور" و نەبوونی مشتومڕی کراوە یارییەکی مەترسیداری داوەتە دەستیان. هاوشێوەی ئەو ڤایرۆسەی دەستکاری د. ن. ئا دەکات، ئیسلامیزمیش وەک ڤایرۆسێک بۆ داگیرکردن و بڵاوکردنەوەی ئایدۆلۆژیاکەی خۆی لە کراوەیی و لاوازیی ئورووپا کەڵکی نابەجێ وەردەگرێ.

بەڵام ئەگەر بمانەوێت لە ئەزموونی مێژووەوە شتێك فێربین، دەبێ بە توندی بەرپەرچی هەردوو "ئیسلامیزم" و "سیاسەتی ناسنامە"ی ڕاست و چەپ بدەینەوە. پێویستە سنووری بێدەنگی بشکێنین و دووبارە باسی ئیسلام بکەینەوە، چونکە داهاتووی ئورووپاش پەیوەستە بە داهاتووی ئەوەوە.

پێشەکی

زۆرجاران مێژووی ئیسلام هەم لە لایەن پەیڕەوان و هەم لەلایەن ڕەخنەگرانییەوە بە یەکلایەنە دەخوێندرێتەوە. موسڵمانی باوەڕدار مەیلیان هەیە وەک چیرۆکێکی پیرۆز بۆ ڕزگاریی مرۆڤ بیخوێننەوە، پلانێکی تەواو و کامیل کە لەلایەن خوداوە خوڵقێندراوە. ئەوان لەناو ئەو چیرۆکانەدا نەک هەر بەدوای ئەو ساتانەدا دەگەڕێن کە بتوانن شانازییان پێبکەن، بەڵکو دەیانەوێ دیاریکردن و ڕێنماییکردن بۆ سەردەمی ئەمڕۆشی تێدادا بدۆزنەوە. بۆ زۆر کەس سەردەمی محەمەد دۆخێکی ئیدیالە، یاساکانی نەک وەك بەڵگەنامەیەکی سەردەمی خۆی سەیر دەکرێ، بەڵکوو سوورەکانی ناو قورئان بۆ هەمیشە و بۆ هەموو کاتێك بە ڕاستەقینە دادەنرێ.

بە پێچەوانە، ڕەخنەگران زیاتر مەیلیان هەیە ئەم چیرۆکە وەک درێژەی بەردەوامبوونی شەڕەنگێزی، داگیرکاریی و خوێنڕشتن لێکبدەنەوە. ئەوەش ڕوانگەیەکی هاوشێوەی یەك لایەنە و یەک ڕەهەندییە، وەک چۆن تەنانەت هەندێک مرۆڤ، ئایینی بە دوژمنێکی ئەبەدی بۆ هەموو شتێکی دەبینن. شکۆمەندکردنی ئیسلام و ڕەتکردنەوەی هەموو ڕەخنەیەک یان تەنانەت بە مێژووییکردنی ئەم ئایینە، سووکایەتی و هەندێکجاریش ڕق و کینە لەلایەن ئەو مرۆڤانەوە دەوروژێنێت. ئەم بە شەیتانکردنە لە بەرامبەردا دەبێتە هۆی ئەوەی موسڵمانان خۆیان لە پشت ئیمانەکەیانەوە بەربەست

بکەن و تەنانەت لە بەرامبەر ڕەخنە ڕەواکانیشدا بە ناهومێدی بەرگری لە ئایینەکەیان بکەن.

هەردوو خوێندنەوەکە نامێژووین، چونکە بە شێوەیەکی هێڵکاری و هەڵبژێردراو سەیری مێژوو دەکەن. هەروەها مێژووی ئیسلام وەک دەرئەنجامی ڕەوت، پڕۆسە و هەڵچوونە مێژووییەکانی سەربەخۆ لە ڕووداوەکانی جیهان گەشەیان نەکردووە، بەڵکو لە ڕێگەی کارتێکەریکردنی ڕووداوەکانی جیهان پەرەیان سەندووە.

مێژوو وەک کارلێکی با و زەریا وایە: با دەبێتە هۆی پێکهاتنی شەپۆلێکی بەرز ، کە شەپۆلی زیاتری بەدوادادێ، بەڵام درەنگ یان زوو، دەشکێن. مێژوو دیالێکتیکی تێز، دژە تێز و سەنتێز"Synthese"[١٠] دەناسێت. شتێک ڕوودەدات، چونکە ژینگە و بارودۆخ دۆخێك بۆ ئەم ڕووداوە خۆش دەکەن. ئەوەی ڕوودەدا، ڕووداوەکانی دیکە دەوروژێنێت، کە هەمیسان کاریگەرییان لەسەر ڕووداوە ڕەسەنەکە دەبێ و ڕەوانەی ڕێگایەکی جیاوازی دەکات. بیرۆکە لە بۆشاییدا سەرهەڵنادات، بەڵکو لە بیرۆکەکانی ترەوە لەدایک دەبێت. هەروەها بۆ ئەوەی بیرۆکەیەک بڵاوبێتەوە، دەبێ بکەوێتە سەر زەوییەکی بەپیت.

چەشنە خوێندنەوەیەکی ئارام، نەچەسپاو بە ئایدیۆلۆژی و بێ لەبەرچاوگرتنی ناسنامە بۆ مێژووی ئیسلام دەتوانێ ئەوەمان بۆ دەربخات کە سەرهەڵدانی ئەم ئایینە لەسەر چەند بنەڕەت(کۆڵەکە)

---

[١٠] چەمکی "Synthese" ئاماژەیە بۆ یەکگرتن یان تێکەڵکردنی چەند بیرۆکە، چەمک، یان توخمە جیاوازەکان بۆ یەکێتییەکی نوێ و گشتگیرتر. زۆرجار بریتییە لە کۆکردنەوەی دیدگا دژبەیەک یان جیاوازەکان بۆ دروستکردنی دیدگا یان چارەسەرێکی نوێ. لە زۆرێک لە چوارچێوەکاندا، جا فەلسەفە، زانست ، هونەر یان سیاسەت بێت، سەنتێز وەک پرۆسەیەکی گرنگ بۆ پەرەسەندنی پێشکەوتن و تێگەیشتن سەیر دەکرێت.

دامەزراووە. هەروەها بڵاوبوونەوە، داگیرکاریی و سەرکەوتووییەکانی بەناوی ئیسلامەوە بە تەنیا دەربڕینی توندوتیژییەکی گەورەی تایبەت نەبووە، بەڵکو زۆرێک لە بارودۆخەکان هەلێکی باشیان بۆ گۆنجاندوە.

دیارە ئیمە ناتوانین ئەوەی ڕوودەدا هەڵبوەشێنینەوە، بەڵام دەتوانین بە نوێژەنکردنەوەی ڕووداوەکانی، لێی تێپەڕ بین یاخود لێی تێبگەین. دەتوانین لێی تێپەڕیین بەبێ ئەوەی سەرکۆنەی بکەین. دەتوانین لەبری ئەوەی پاساوی بۆ بێنینەوە، ڕوونی بکەینەوە. دەتوانین بە وازهێنان لە خوێندنەوەی وەک نیعمەتێک یان نەفرەتێک، خۆمان لە بارگرانیی مێژوو ڕزگار بکەین. تەنانەت خۆم وەک ڕەخنەگرێکی توندی ئەم ئایینە دەڵێم: کاتی ئەوە هاتووە بە شێوەیەکی جیاواز هەڵسوکەوت لەگەڵ ئیسلامدا بکەین!

کاتێک ئایینی ئیسلام لە چوارچێوەی مێژوویی خۆیدا دادەنرێت و سەیردەکرێ، لە ڕووی سیاسییەوە بەرهەمی ململانێی خێڵەکییە لە نیمچە دورگەی عەرەبی، کە دوو عەشیرەتی مەککە، هاشمییەکان و ئومەوییەکان، کێبەرکێیان لەسەر دەسەڵات کردووە. هەردووکیان سەر بە هۆزی قورەیشی بەهێز بوون، کە نەک هەر لە مەککە بەڵکو لە سەرانسەری عەرەبستان گەلێك ناسیاو و کاریگەر بوون.

لە ڕوانگەی ئابوورییەوە ئیسلام بەرهەمی ڕێڕەو یاخود هاتوچۆی بازرگانی نێوان وڵاتانی یەمەن و سووریایە. بازرگانەکان لە مەککە دەوەستان، گەنم و شەرابیان بە پێستی ئاژەڵ و خورما دەگۆڕیەوە. بەڵام کاتێک ئومەویی و هاشمییەکان دەستیان بەسەر ئەو بازرگانییە داگرت، ئیتر ئاڵوگۆڕیان نەدەکرد بەڵکو بە پارە دەکڕدران. بە هۆی

ئەم چەشنە بازرگانییە نوێیە کۆمەڵگایەکی چینایەتی سەریهەڵدا کە کاسبکارەکان بە پێی کات دەوڵەمەندتر دەبوون و باقی دانیشتووانەکەی هەژار مانەوە و تەنانەت سواڵیشیان دەکرد.

محەمەد کە خۆی لە بنەماڵەی هاشمی و بازرگان بوو، ئەم بۆشاییەی لە نێوان دەوڵەمەند و هەژاردا ئیدانە کرد. بەڵام بانگەوازەکەی بۆ دادپەروەری کۆمەڵایەتی تەنیا لە نێو چەند کۆیلەیەک و هەندێک لە خزمەکانیدا گوێی کراوەی دۆزیەوە. زلهێزەکان لە مەککە لە ترسی ئەوەی نەکا وتارە هاندەرەکانی کاریگەرییان لەسەر پەیوەندییە بازرگانییەکانیان لەگەڵ بیزەنتین هەبێت، دژی وەستان. تەنانەت زۆرینەی هۆزەکەی خۆشی نەیاندەویست هیچ شتێک لەبارەی پەیامەکەی محەمەدەوە ببیستن. تەنیا کاتێک ڕووی لە مەدینە کرد، هاوپەیمانی لەگەڵ هۆزە جەنگاوەرەکاندا بەست، سوپایەکی بەهێزی دامەزراند و بە هێرشکردنە سەر کاروانە بازرگانییەکان غەنیمەتێکی گەورەی وەدەستهێنا، لەناکاو پەیامەکەی سەرنجی بۆ ڕاکێشرا: شوێنکەوتنی لەم قۆناغەدا کەمتر پرسیاری ئیمان بوو، بەڵکوو زیاتر بڕیارێکی پراگماتیک بوو لە بەرژەوەندیی و قازانجی مرۆڤی دەوروبەریدا.

لە ڕوانگەی تیۆلۆژییەوە ئیسلام بەرهەمی مشتومڕەکانی کۆتایی مەسیحییە ئەنتیکەکان لە ئیمپراتۆریەتی بیزەنتین بووە. هەر بۆیە قورئان زیاتر باسی عیسا و سروشتی ئەو دەکات نەک محەمەد و تایبەتمەندییەکانی. سورەیەك بە پتوونی لە قورئاندا تایبەتە بە ڕۆمیەکان کە لە شەڕ لەگەڵ فارس لە سەردەمی ژیانی محەمەددا هاوپەیمانی عەرەب بوون.

له ڕووی شارستانییەوە، ئیسلام زۆری لە ئیمپراتۆریەتی ساسانیی ئێران بە میرات گرتووە. گەشەسەندنی فەرهەنگی ئیسلامی لە بەغدا بەبێ زانیاری و بەشداریی فەیلەسوف، زانا، وەرگێڕ و ئیلاهیاتی ئێرانی بیری لێنەدەکرایەوە.

هەروەها ئیسلام بەرهەمی بیابانی عەرەبستان، یاسا، ڕێوڕەسم و خەون و ململانێکانیەتی. هەوڵدان بۆ پێناسەکردنەوەی یەکتاپەرستی و لە هەمان کاتدا ناسنامەی عەرەب، ئایینێکی بەرهەم هێناوە کە چەندین تێز و دژە تێزی تێدا گونجێندراوە. بەڵام ئەوە یاریی نێوان پارە و سیاسەت، ئیلاهیات، داگیرکاریی و هێزی سەربازی بوو کە بووە هۆی بڵاوبوونەوەی ئیسلام لە سەرانسەری جیهاندا.

تەنیا بەهۆی پێکەوەگرێدانی ئەم پێنج لایەنە، هەڵەیەکی ئاشکرا دەبێت ئەگەر بۆ شکۆمەند کردن یان بە شەیتانکردن، ئیسلام لە چوارچێوەی مێژوویی خۆی دوور بخرێتەوە. ئەم کتێبە وەڵامی ئەو پرسیارە ناداتەوە ئایا ئیسلام چاکە یان خراپە؟ بەڵام هەوڵ دەدات سەرهەڵدان و ڕەوتی مێژوویی ئەم ئایینە بە هەموو هەڵچوونەکانییەوە ڕوون بکاتەوە. ئەم کتێبە تەنیا سەیری ئەو ڕووداوانە ناکات کە لە مێژوودا ڕوویانداوە، بەڵکو بەگشتی هەوڵ بۆ ئەو ڕوونکردنەوەیە دەدات موسڵمان و غەیرە موسڵمان دەتوانن چی لەم مێژووە فێربن بۆ ئەوەی بنەمایەکی نوێ بۆ پێکەوە ژیان لەمڕۆدا بدۆزیرێتەوە.

قۆناغەکانی مێژووی ئیسلام بە کورتی دەتوانین بەم شێوەیە کورت بکەینەوە: خۆڕزگارکردن، خۆبڵاوکردنەوە، شارستانیەت، دابەشبوون، گۆشەگیری، خۆ گەمارۆدان و هەوڵی چەواشەکارانە بۆ

چاکسازی و دواجار گەڕان بەدوای شوێنێکی نویێ لە جیهاندا. مەرج نییە ئەم قۆناغانە بە ڕێکوپێکی دابنرێن. چونکە ئیسلام لە سەردەمی گەشەسەندنیدا زیاتر لە نیوەی جیهانی کۆنی داگیر کرد. لە هەندێک کاتدا لە بەغدا تووشی دارِمان هاتبوون، بەڵام هاوکاتیش لە ئاسیای ناوەڕاستدا سەرکەوتوو بوون. شارستانیەتێکی پێشکەوتوو وەك ئەندەلوس کۆتایی پێهات، هاوکاتیش ئیمپراتۆریەتی عوسمانی سەریهەڵدا و بوو بە بەهێزترین دەسەڵات لە ئورووپا. شەڕی ناوخۆیی ئیسلامی بە شێوەیەکی سەرەکی هۆکاری لاوازبوونی موسڵمانان بوو لە ئەندەلوس. تۆپی شەڕی مەجارستان، بەکرێگیراوانی مەسیحی، سیخوڕیی سربیا و هاوپەیمانی لەگەڵ شار-دەوڵەتەکانی ئیتالیا بۆ سەرهەڵدانی عوسمانییەکان گەلێك گرنگ بوون.

مێژووی ئیسلام تەنیا لە ململانێ لەگەڵ ڕۆژئاوادا ساغ نەبۆتەوە، بەڵکو دەسەڵاتێکە بۆ قازانج و تەماحی سیاسی دەسەڵاتدارانی. هەر ئەمەش بووە هۆکارێکی سەرەکی بۆ ئەوەی بەردەوام ناتەباییەکی بەهێز لە نێوان تێڕوانینی ئایین لەلایەن بەرپرسان و دەسەڵاتدارن لە لایەکەوە و ڕوانگەی لایەنگرانی لەولاوە لە ئارادا بووە. لە کاتێکدا یەکەمیان ئایینی ئیسلامیان وەک ئامرازێک بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتیان قۆستەوە، بەڵام هاوکات ئاسوودەیی و هیوای ژیانێکی باشتری دوای مردنیان پێشکەش بە خەڵکی لاوازتر دەکرد. بۆ سەرکردە سوپاییەکان، جیهاد ئامرازێک بوو بۆ بەدەستهێنانی پارە، هەروەها کاریگەری زیاتری لەسەر زۆربەی ئەو چەکدارە موسڵمانانە هەبوو، کە لە کورتترین ڕێگاوە دەیانتوانی خۆیان بە بەهەشت بگەیێنن.

به ئاوڕدانەوەیەک بۆ دواوە دەردەکەوێت چەندین جار لەلایەن هێزە جۆراوجۆرەکانەوە لە ئیمان بۆ بەرژەوەندیی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتی کەڵك وەرگیراوە. ئەوەی وەک شۆڕشێکی کۆمەڵایەتی دەستی پێکرد، گەشەی کرد و بوو بە ئایینێکی نوخبە کە بەناوی ئیمانەوە خەڵکی لاوازیان پێدەچەوساندەوە. تەنانەت گەلانی وەک "ئێرانی" و "بەربەر"ەکانیش[11] کە "بە هێزی شمشێر" ئیسلامیان بەسەردا سەپا، لەمڕۆدا گۆڕانیان بەسەردا هاتووە و وەك "رزگارکەر"ی مرۆڤ سەیری ئایینی ئیسلام دەکەن. زۆرێک لە موسڵمانان پەیامی محەمەد وەک وەرچەرخانێک لە مێژووی جیهاندا دەبینن، هێڵێکی دابەشکەر کە سنووری نێوان سەردەمێکی تاریکی، نادادپەروەری، نەزانی و سەردەمی زانست و ڕووناکی و ئیمانی ڕاستەقینە دیاری دەکات. هەر بۆیە مەیلیان هەیە شارستانییەتە پێشکەوتووەکانی پێش ئیسلام بە سەردەمی شەیتان پێناسە بکەن و دەستکەوتەکانی دوای ئەویش پشتگوێ بخەن یان کەم بکەنەوە. ئەوان ئەم ئایینە وەك ئەزموون سەیر ناکەن، بەڵکو وەک بەدیهێنانی مێژووی دەبینن. هەروەها نەک وەک لێکدانەوەیەک یان ڕوونکردنەوە بۆ جیهانی سەدەی حەوتەم، بەڵکو وەک بزوێنەر و موتورێك بۆ جیهان لە هەر کات و شوێنێکدا دەبینن. هەموو شتێکی باش لە ئەنجامی ئایینی ئیسلامدا دەخوێندرێتەوە، هەرچی خراپە یان لە ئەنجامدا شکستی لێکەوتۆتەوە، وەک ئەنجامی دوورکەوتنەوە لە ئایینەکە و فێرکارییەکانی لێکدەدرێتەوە. ئەمە یەکەم گوناهی ڕەسەنی ئیسلامە بەرامبەر بە زەمان و مێژووە.

---

[11] بە هەمان شێوە، کوردیش.(وەرگێڕ)

ئەم شکۆمەندییە هەروەها ئەم خوێندنەوە یەك ڕەهەندییە لەسەر مێژوو، بەشێکی گرنگی بەرپرسایەتییە هەم بۆ بناژۆخوازی ئیسلامی و هەم هەرەسهێنان لە ڕێفۆرم و چاکسازی ناو ئایینی ئیسلامدا. هەندێک مرۆڤ تەنیا بۆ زاڵبوون بەسەر جیهاندا دەیانەوێت بگەڕێنەوە بۆ ئیسلامی "ڕاستەقینە"؛ تاقمێکیش دەیانەوێت ئەم ئیسلامە "ڕاستەقینەیە" لە توندوتیژی و موتلەقگەرایی ڕزگار بکەن تا بتوانێ خۆی لەگەڵ مۆدێرنیتەدا بگونجێنێت. لە ڕاستیدا ئەم ئیسلامە "ڕاستەقینە"یە هەرگیز بوونی نەبووە. تەنانەت لە سەردەمی ژیانی محەمەد و نەوەی یەکەمی موسڵماناندا چەندین وەشانی جیاوازی ئەم ئایینە بوونی هەبووە، واتە وەڵامدانەوەی پراگماتیک بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی سەردەمی خۆیان. جگە لەوەش لەو سەردەمەدا سیستەمێکی بیروباوەڕی تەواو بە ناوی ئیسلام بوونی نەبووە. ئەمەش نەک هەر دواتر لە ڕەوتی ململانێ سیاسی و سەربازییەکانی نێوان موسڵمانان و غەیرە موسڵمانان، بەڵام لە ململانێی نێوان خودی موسڵمانانیشدا سەریهەڵدا.

ئایینی ئیسلام لە چەند ڕووەوە جیاوازە لە ئایینی مەسیحی. ئایینی مەسیحی وەک ئایینێکی کەمینە سەریهەڵدا و بۆ ماوەی سێ سەدە بەو شێوەیە مایەوە. عیسا "تەنیا" وەک واعیزێك کاری دەکرد و نە لە ڕووی سیاسییەوە و نە لە ڕووی ئابوورییەوە بەرپرسیارەتی کۆمەڵگاکەی نەبووە. بە پێچەوانە ئیسلام لە سەردەمی محەمەد و لە نیمچە دورگەی عەرەبی هەر لە سەرەتاوە دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری خۆی بەدەستهێناوە. لە نێوان یەکەم هاتنەخوارەوەی سوورەکانی قورئان لەلایەن محەمەد ساڵی ٦١٠ و کۆچی دوایی ئەودا ٢٣ ساڵ مەودا بووە کە تیایدا نەک هەر خۆی وەك پێغەمبەر

ناساند، بەڵکوو هاوکات ئەرکی سەرۆکی دەوڵەت، سەرۆکی سوپا، وەزیری دارایی، یاسادانەر، دادوەر و ئەفسەری پۆلیسیشی لە ئەستۆ گرتبوو. پەیامەکەی لە سەرەتاوە بە لۆژیکی دەسەڵات و ململانێکانی سەردەمی خۆیەوە چەسپاند و وەك بزوێنەری سەرەکی پاڵپشتی لێدەکردن. هەموو ئەم بڕیار و لایەنە جیاوازانە لەگەڵ ناوەڕۆکی ئایینەکەدا تێکەڵ کران و ڕژانە ناو قورئان و حەدیس و دواتریش خرانە ناو قوتابخانە جۆراوجۆرەکانی ئایینییەوە.

هەروەها ئەو شوێنەی هەردوو ئایینەکە لێیەوە سەرچاوەیان گرتووە، گەلێك چارەنووسساز بوو. ئایینی مەسیحی لە ناوەڕاستی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمیدا سەریهەڵدا، کە پێشتر یاسا و نەزمێکی کۆمەڵایەتی تێدا بووە و پێویستی بە هیچ ڕێفۆڕمێکی تایبەت نەکردووە. بە پێچەوانە ئایینی ئیسلام لە بیابانێکدا لەدایک بووە کە خێڵە کۆچەرییە ڕکابەرەکان بەسەر ناوچەکەدا زاڵبوون و بیرۆکەی پێکهێنانی دەوڵەت لایان گەلێك نامۆ بوو. ئەوەی لەو سەردەمەدا لە ئەژمار دەهات، تەنیا گرنگایەتی ناسنامەی سەر بە خێڵەکەی خۆیان بووە. جگە لە چەند داب و نەریتێک کە بە ژیانی خێڵەکی سنووردار بوون، پێش ئیسلام هیچ یاسا و نەزمێکی کۆمەڵایەتی و هیچ قەوارەیەکی سیاسی نەبووە کە پەیوەندیی بە هەموو عەڕەبەکانی عەڕەبستانەوە بووبێ. ئەمەش شوێنی لەسەر ئایینەکە داناوە، کە سەرەتا بە دەوری ژیانی خێڵەکیدا دەسوڕایەوە، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات لەگەڵ فۆڕمی حوکمڕانی خەلافەتدا گونجێندرا.

لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمدا ئایینی مەسیحی لە سەرەتاوە ئاوێتەی فەلسەفەی یۆنانی بۆوە. دەتوانین زۆرێک لە بیرکردنەوەکانی عیسا سەبارەت بە خۆشەویستی و بەخشین لە فەلسەفەی ڕەواقی

"Stoicism"دا بدۆزینەوە. عیسا بیرکردنەوە سەبارەت بە دەوڵەتێکی ئایدیاڵی ڕەتکردۆتەوە. ئەو بەم شێوەیە وەڵامی ئەو پرسیارەی دایەوە ئایا دەبێ باج بە دەوڵەتی ڕۆم بدرێت یان نا: "ئەوەی هی قەیسەرە بیدە بە قەیسەر و ئەوەی هی خودایە بیدە بە خودا". ئەم وەڵامە لە ئینجیلی مەتی، بەشی ٢٢، ئایەتی ٢١. لەلایەن عیسا مەسیحەوە هاتووە. بەو مانایەیە کە مرۆڤ ئەرکە عیلمانییەکانی خۆی بەرامبەر بە حکومەت (بە پێدانی باج یان بەجێگەیاندنی ئەرکە مەدەنییەکانی دیکە) بەجێبهێنێت و لە هەمان کاتدا ئەرکە ئاینییەکانی خۆی (بە خزمەتکردنی خودا و جێبەجێکردنی فەرمانەکانی) جێبەجێ بکات[١٢]. هەروەها دەڵێت: "حکوومەتی من لەم جیهانە نییە.[١٣] نەوەکانی داهاتووی مەسیحییەکان لە ژێر کاریگەری ئەفلاتوونیزمی نوێ "Neoplatonismus" و ڕەواقی "Stoicism" و عیرفان "Gnosis"دا بوون. بە پێچەوانە محەمەد ئیمپراتۆریەتەکەی بە پلەی یەکەم لەسەر زەوی بنیاتنا و هەڵسوکەوتی لەگەڵ بابەتی زۆر ئاسایی وەک کۆکردنەوەی باج، هەم لە لایەنگرانی خۆی و هەم لە لایەنگرانی ئایینەکانی دیکەی دەبووایە باجی ڕاپرسی و ئیزنی ژیانکردنیان و مانەوە لەو ناوچانە پێبدەن.

هەروەها دەقەکانی هەردوو ئایینەکە جیاوازییەکی بەرچاویان لەگەڵ یەکتر هەیە. دەقی "وەسیەتنامەی نوێ" واتە "ئینجیل" وەک جۆرێک لە "نوێژەنکردنەوە" یان کامیلکردنی دەقی "وەسیەتنامەی کۆن" واتە "تەورات" سەیر دەکرێ، زۆرێک لە پێشبینیکراوەکان لەمرۆدا جێبەجێ دەکرێن. تەوڕات کە نووسراوەکانی ئایینی جولەکە

[١٢] Matthäus ٢٢:٢١

[١٣] Johannes ١٨:٣٦

لەخۆدەگرێت، تەنیا چیرۆکی "گەلێک" دەگێڕێتەوە و فەرمان و ڕێنماییەکانی ژیانی ڕۆژانەی تێدایە، لەکاتێکدا ئینجیل باس لە کردەوەکانی مەسیح دەکات. ئەوەی هاوبەشیی هەردووکیان دەستنیشان دەکات ئەوەیە کە دەقەکان ڕاستەوخۆ لەلایەن خوداوە بۆ ئەو کەسانە نەنێردراون، بەڵکوو مرۆڤ خۆیان نووسیویانە. ئەمەش کەلێنی بۆ لێکدانەوە تەفسیرییەکانی دواتر بەجێهێشت، ڕێگەی دا هەندێک برگە بخرێنە ناو کۆنتێکستەوە یان تەنیا بە شێوەیەکی مێتافیزیکی بخوێنرێنەوە.

لە بەرامبەردا بۆ موسڵمانان قورئان تەنیا وەک دوا وەسیەتنامەی خودا سەیر ناکرێ، بەڵکوو بە وەحی ڕاستەوخۆی زارەکی نێوان خودا و محەمەدی دادەنێن کە هاوکات ڕێنمایی ڕوون و ئاشکرا بۆ ژیانی ڕۆژانە، یاسادانان، شەڕ و هەڵسوکەوتەکانیتر دیاری دەکات. محەممەد وەک پێغەمبەرێکی دەستپێڕانەگەییشتوو و قورئان وەک ووشەی ڕاستەوخۆ و گەردوونیی خودا، ڕیفۆرمخوازانی ئیسلامی ڕابردوو و ئێستاشی خستووتە بارودۆخێکی گەلێك سەختەوە کە چەمک دۆزینەوە بۆ قسەی خودا، و لێکدانەوەیان بە شێوەیەک کە لەگەڵ ژیانی مۆدێرنی ئەمڕۆدا بگونجێت، نەگونجاو بکات.

نەریتخوازەکان، ڕێفۆڕمیست و چاکسازیخوازان تۆمەتبار دەکەن کە دەستکاری مەبەستی خودا دەکەن و قسەکانی دەشێوێنن. بەدرێژایی مێژوو، زۆرێک لەوانەی ئیسلامیان کردە دیاردەیەکی عەقلانی و مرۆڤایەتی، یان هەوڵیان دا خوێندنەوەی وشەیی و سەیرکردنی تێکستەکانی وەك تێکستی مرۆیی لەبەرانبەر بەرژەوەندی خوێندنەوەی مێتافیزیکیدا قوت بکەنەوە، کەوتوونەتە بەر هێرشی لێنەبووردیی ئۆرتۆدۆکس یاخود زێدەڕۆیی ئیسلامی.

مارتن لوتێر "Martin Luther" بۆ ڕیفۆڕم و چاکسازی ئایینی مەسیحی بە گەڕانەوە بۆ ناوەکی ڕاستەقینەی ئایینەکەی و پەیمانی نوێ و عیسا وەک مۆدێلێک بۆ ڕەفتاری مرۆڤ توانی گەلێك سەرکەوتوو بێ. لە ناوەڕۆکی ئەم چاکسازیەدا بیرۆکەی فێرکارییەکی پاکی ڕەسەن هەبووە کە دواتر بەهۆی بەرژەوەندییەکانی دەسەڵاتەوە شێواوە. ڕیفۆرمخوازێکی وەک لوتێر دێت و قامك بە"دوگمەی ڕێزتکردن"ی بۆچوون و هەڵسوکەوتی جیاواز کە بەپێی کات لێی زیاد کراوندادەنێت بۆ ئەوەی ئایین بگەڕێنێتەوە سەر دۆخی سەرەتایی خۆی. لە ٩٥ تێزەکەیدا پێشهاتە نەخوازراوەکانی کلیسای ڕۆمی کاتۆلیکی، بە تایبەت فرۆشتنی نامەی لێبووردن بۆ ئەو کەسانەی تاوانیان کردووە، هەروەها دەسەڵاتی پاپاکانی ئیدانە کردوە، ژیانی خۆی خستە مەترسییەوە و لە کۆتاییدا بووە هۆی دابەشبوونی کلیسا.

ئەگەر مرۆڤ لە ئایینی ئیسلامدا بە کەڵکوەرگرتن لە بیرۆکەی لۆتێر بیهەوێ ڕێفۆڕم بە ئایینەکە بدات، ئەوە کۆتایی هەموو چاکسازییەکان دەبێت. چونکە ئەوە بە مانای گەڕانەوە بۆ خوێندنەوەیەکی ڕادیکاڵتر و ئۆرتۆدۆکستر بۆ ئایینی ئیسلام دەبێ، گەڕانەوە بۆ ئەسڵەکانی ئیسلام مانای ئەوەیە تەنیا ناوەڕۆکی قورئان دەبێ جێبەجێ بکرێ و محەمەدیش وەک نمونەیەکی باشی مرۆڤ ببینرێت. بە درێژایی مێژوو پێداچوونەوەخوازان "Revisionisten" لە ئیسلامدا بۆ ناساندنی قورئان و پێغەمبەر وەک تاکە دەسەڵات و فرۆشتنی وەک چاکسازی و ڕێفۆڕم بە خەڵک چەندین جار سەرکەوتوو بوون. لە کۆتاییدا ئەمە هەمیشە بۆتە هۆی دروستبوونی

ئامێرێکی نوێی کاتیی ئیلاهیات کە موسڵمانانی بردۆتەوە بۆ سەردەمی سەدەی حەوتەم.

تەنانەت ئەو چاکسازیخوازە پێشکەوتنخوازانەی کە ناشیانەوێت کۆمەڵگەی سەردەمی محەممەد بگەڕێننەوە بۆئەوەی ئیسلام مۆدێرن بکەن، قورئان و کردەوەکانی پێغەمبەر وەک بنەمایەک بەکاردەهێنن. ئەوان لە ناو ئایینەکەدا بەدوای ئیسلامێکی مرۆڤدۆست و فرەخواز دەگەڕێن و دەیانەوێت وەک ئیسلامی ڕاستەقینە بە موسڵمانانی ئەمڕۆی بفرۆشن. ئەم کارە بە ڕادەی بەرزبوونی ئامانجەکانی ئەم ستراتیژییە، دەقەکەش بۆ گەیشتن بە دەسەڵاتی سیاسی و ئامۆژگاری کۆمەڵایەتی بەرزدەکاتەوە. بۆ ئەوەی ئیسلام وەک بەشێک لە دونیای مۆدێرن دابمەزرێنن، ناچار دەبن بەشێک لە ئیسلام و قورئان قرت بکەن ئەگەر بۆ نموونە دژ بە سزای جەستەیی یان یاسای شەریعەت بن. ئەم کارە لە نێو زۆرینەی موسڵماناندا گوێبیستی نییە، چونکە نەریتخوازەکان بڕگەی قورئان و وێنەی ڕوونتری پێغەمبەریان لە لای خۆیان کێشاوەتەوە، هەروەها ئەرکی مرۆڤ بۆ بەجێهێنانی فەرمانی پیرۆزی خودا، ئایینی ئیسلام نەک وەك بەشێک، بەڵکوو بە داڕێژەر و فەرمانڕەوای جیهان دەناسێنێ. ئەم چاکسازیخوازانە لەلایەن زۆرێک لە موسڵمانانەوە وەک ڕێبازێکی خۆپەرستانە بۆ دەستەبەرکردنی بەشە سەرنجڕاکێشەکانی تایبەت بە خۆیان سەیر دەکرێن کە بەشێک لە ئیسلام قبوڵ دەکەن و بەشەکانیتری ڕەتدەکەنەوە. لە خراپترین حاڵەتدا وەک دەستی درێژکراوەی ڕۆژئاوا سەیر دەکرێن، کە دەیانەوێت لە ڕێگەی ئەم چەشنە هەوڵە گوماناویانەوە بۆ چاکسازی، شوناسی ئیسلامی تێکبدەن. لە خراپترین دۆخیشدا ئەم

چاکسازیخوازانە وەک کافر بوختانیان بۆ ساز دەکرێت، دەخرێنە زیندان یان تەنانەت دەشکوژرێن.

بەڵام ئیسلام و مەسیحییەت لەسەر خاڵێک وەك یەکن. سەرهەڵدان و بڵاوبوونەوەی هەردوو ئایینەکە پەیوەندییەکی نزیکیان بە پشتیوانی و بەرەوپێشبردنی دەسەڵاتە سیاسیەکانەوە هەبوو، ئەمەش یارمەتیدەر بوو بۆ ئەوەی ببنە ئایینێکی جیهانی. تەنیا کاتێک کۆنستنتین "Konstantin" لە ساڵی ٣١٣دا بەهۆی فەرمانی لێبوردەیی میلاند "Mailand" ئایینی مەسیحی لەگەڵ سیاسەتی ڕۆمی یەکسان کرد، ئازادیی ئایینی بەگشتی ڕاگەیاند و دەسەڵاتی ئەم ئایینە توانی گەشە بکات. کاتێک دواتر بوو بە تاکە ئایینی فەرمی ئیمپراتۆریەتی ڕۆم، ئایینی مەسیحی لە ئایینێکی کەمینەی لێبوردەییەوە گۆڕا بۆ باوەڕێکی پاوانخوازی کە دواتر دژ بە جولەکە، زانایان، تاوان، لادەری ئایینی هەروەها جادووگەرەکان وەستا و شەڕێکی پیرۆزیان بەناوی عیساوە هەڵایساند. ئەزموونەکەی بووە هۆکار بۆ بەهێزبوونی بنەمای تێکەڵبوونی ئایین لەگەڵ سیاسەتی "ئیمپراتۆریەتی ئەم جیهانە" هەروەها ئەو ڕاستییەی کە ئایینی مەسیحی بوو بە ئایینی فەرمی دەوڵەت و فاکتەری پێکهێنەری ناسنامە بۆ جەماوەر.

بە شێوەیەك کۆنستانتینی ئیسلامی "islamische Konstantin" خەلیفەی ئومەوی عبدالملک ابن مراوان، کە لە ساڵی ٦٨٥ تا ٧٠٥ حوکمڕانی کردووە و زمانی عەرەبی وەک زمانی فەرمی ناساندووە، وەک ئایینێکی سەربەخۆ بانگەشەی بۆ ئیسلام کرد کە بە ئاشکرا خۆی لە ئایینی جولەکە و مەسیحی جیا کردەوە. دەیان ساڵ دوای مردنی پێغەمبەری ئیسلام ئیمپراتۆریەتێکی عەرەبی دامەزرا، کە بە گرێدانی ئیمان وەك ناسنامەی یەکگرتوو لە ناوچە داگیرکراوەکاندا

دەسەڵاتی خۆی چەسپاند و بەم شێوەیە ئیسلام بوو بە ئایینێکی جیهانی.

ئیلاهیاتی ئیسلامی لە ژێر سێبەری ئەم بەسیاسیکردنە بەهێزەی ئایینەکەدا سەریهەڵدا. بەڵام تەنیا سیاسەت و ململانێی دەسەڵات نەبوو کە کاریگەرییان هەبوو، بەڵکوو بڵاونوونەوەی خێرای ئیسلام لە ناوچە و وڵاتانی دوور و نیزیك بە هۆی داگیرکاریی و سەرکەوتووییە سووپاییەکانیشەوە ڕێگا خۆشکەر بوون. زانایانی ئایینی موسڵمان کە تا ئەو کاتە تەنیا دەبوو قورئان بۆ ئیماندارانی ناوچەکەی خۆیان ڕوون بکەنەوە و ئەو چاوەڕوانییەی خوداکەیان لێیانی هەیە ئاشکرا بکەن، ئێستا ئیتر ڕووبەڕووی کۆمەڵگای جۆراوجۆری شارستانیەتە کۆنەکانی وەک ئێران، میسر یان باکووری ئەفریقا ببوونەوە. بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی عەقڵانی ئایینی ئیسلامیان بۆ ڕوون کەنەوە، زۆرجار لەگەڵ زانایانی ئایینی جولەکە و مەسیحی کە شارەزای فەلسەفەی یۆنانی بوون، ناچار بە مشتومڕ دەکران. باس لەسەر سروشتی خودا، ئیرادەی ئازادی مرۆڤ و مانای یاسا ئیلاهییەکان بوو. لە فەلسەفەی یۆنانیدا زانایانی موسڵمان بەدوای میتۆدی عەقڵانیدا دەگەڕان کە بتوانێت ئارگیومێنتەکانی باوەڕەکەیان لە دژی غەیرە موسڵمانان بەهێزتر بکات. ئەوان بڕیاریان دا مرۆڤی شارەزای مەسیحی، جولەکە و ئێرانی کارە فەلسەفییەکان و بەرهەمەکانی ئەرستۆ و ئەفلاتون و پلۆتینۆس وەرگێڕنەوە. لە ئەفلاتونیزمی نویێ"Neoplatonismus"دا ڕێگایەکی ناوەڕاستیان دۆزیەوە کە جیهانی ماددی لەگەڵ بەهەشت و عەقڵی لەگەڵ میتافیزیك ئاشت دەکردەوە. هاتنی نیوپلاتۆنیزم لەو سەردەمەدا نەک هەر ئیلاهیات بەڵکوو ڕوانگەی عیرفانیشی هان دا. دەرئەنجامەکانیشی

فەلسەفەیەکی ئیسلامی پێکهێنا کە شۆڕشی عەقڵ، سۆفیگەری هەروەها شۆڕشێکی ڕۆحی لێکەوتەوە. ئەم تایبەتمەندییانە لە بنەڕەتدا ئیسلامی نەبوون، چونکە فەلسەفە جیهانبینی یۆنانی وەرگرتبوو، سۆفیگەریش تێکەڵەیەک بوو لە نیوپلاتۆنیزم، فەلسەفەی ڕەواقی "Stoicism"، عیرفان"Gnosis"و سۆفیگەریی هیندی.

لەگەڵ فەلسەفەدا زانستی بیرکاری یۆنانی، ئەستێرەناسی، پزیشکی، هەروەها تالارسازی ئێرانی و بیزەنسی ڕێگایان بۆ هاتنە ناو ناوچە موسڵمانە داگیرکراوەکان بۆ خۆش کرا. دەسەڵاتدارانی عەرەب دەیانزانی چۆن بە زیرەکی ئەم دەستکەوتانە بەکاربهێنن. ئەگەر دادپەروەرانە باسی بکەین، ئەوان تەنیا خانەخوێی ڕەوتەکەیان دەکرد، بەڵام ئەکتەرە ڕاستەقینە و سەرەکییەکان لە پلەی یەکەمدا ئێرانی، سوری، جوولەکە و کۆیلەی دیپۆرتکراوی ئیمپراتۆریەتی بیزەنس بوون. تەنانەت زۆرێک لە زانایانی ئیسلامی، پێشتر کۆیلەی ناوچە داگیرکراوەکان بوون و هیوایان دەخواست لە ڕێگەی خزمەتەکانیانەوە بە داگیرکەرە نوێیەکان، پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی بەدەستبهێنن. بۆ زۆرێک لەو زانا، فەیلەسوف و ئیلاهیناسانە، ئیسلام ڕێگەیەک بوو بۆ ئەوەی چیتر وەک هاوڵاتییەکی پلە دوو لە ئیمپراتۆریەتەکە هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا نەکرێت. بەغدا و ئەندەلوس کە ناوەندەکانی سەردەمی زێڕین بوون، تەنیا مەنجەڵێکی توانەوەی گەلان بوون، وەک لێڤانت "Levante" [ناوچەی لوبنان و سووریای ئێستا] لە سەردەمی ئەسکەندەری مەزندا. کۆبوونەوە و پێکەوەژیانی زمان، زانست، کولتووری کشتوکاڵی و بیناسازییە جیاوازەکان لەناو ئیمپراتۆریەتێکدا کە فەرمانڕەواکانی تاڕادەیەک

لێبوردە و کونجکۆڵ هەڵسوکەوتیان دەکرد، ئەو سەردەمەی گەشەسەندنی بەرەوپێش برد. ئەگەر ئایینی ئیسلام خۆی هۆکاری ئەم پێشکەوتنە بووایە، دەبوو سەردەمی گەشەسەندن لە مەککە یان مەدینە دەستی پێکردبا نەک لە بەغدا و کۆردۆبا [قرطبە].

دۆخی ئەو سەردەمە هاوشێوەی دۆخی ئەمڕۆی وڵاتانی کەنداو بوو. شازادە عەرەبە کونجکۆڵەکان کە پارە و کاریگەرییەکی زۆریان هەیە، وڵاتەکانیان بەڕووی پرۆژەی بیناسازی سەرنجڕاکێش، پێشانگای بازرگانی تەکنەلۆژیای بەرز، پێشانگای هونەر، فێستیڤاڵی فیلم و ئەدەبدا کردۆتەوە. تالارسازەکان لە ئاڵمانیا و کانادا و هۆنگ کۆنگەوە دێن، بەرهەمە تەکنەلۆژیا بەرزەکانی کۆریا، ژاپۆن، ئەمریکا و ئوروووپا، هەروەها هونەر، فیلم و ئەدەب لە هەموو جیهانەوە ڕوویان تێکردووە. کرێکارانی بیناسازی لە بەنگلادیشەوە دێن، پێشوازیکارانی هۆتێلە ناوازەکان لە هیندستانەوە و گارسۆنەکانیش لە فلیپینەوە هاتوون. ئیماراتییە ڕەسەنەکان لە پێنت هاوس و کۆشکە لوکسەکانیاندا دەژین، پارەی پرۆژەکان دەدەن، سەردانی پێشانگەکان دەکەن و چێژی لێدەبینن. ئەوان ئەو کولتوورە بەکاردەهێنن و لە کۆمەڵگای خۆیان گرێی دەدەن، کە لەلایەن کەسانی دیکەوە دروستکراوە، بەوهۆیەی کونجکۆڵ و کراوەن، هەروەها توانای کڕینیان هەیە - و لەبەر ئەوەی نەفتەکەیان بۆ هەمیشە نییە و ڕۆژێك کۆتاییپێدیێ. ئەم کارەیان بارودۆخێکی بازرگانیی دوو لایەنەی بۆ پێك هێناون.

لە نێوان سەدەی ٨ و ١١ لە بەغدا و ئەندەلوس هەڵسوکەوتەکان زۆر جیاواز لە هی ئەمڕۆ نەبوون. بەڵام ئەو سەردەمە وەک ئێستا موسڵمانی زێدەڕۆ هەبوون و هەن کە ترسیان لەوە هەیە ئەم

کرانەوەیە بەڕووی زانست و کولتوورەکانی وڵاتانیتر و تێکەڵکردنی ئایین و فەلسەفە مرۆڤ لە ناوەڕۆکی باوەڕە ئایینییەکەیان دوور بخاتەوە. هەر بۆیە هاوکات لەگەڵ سەردەمی گەشەسەندنی ئیسلامدا قوتابخانەی ئیلاهیات سەریان هەڵدا، کە فەلسەفەیان وەک ئامرازێکی شەیتان و عەقڵ و ژیرییان وەک دیکتاتۆریەتی مرۆڤ بەسەر وەحیدا دەبینی.

وەک چۆن ئیمپراتۆریەتی عەرەبی ئومەوی لە بیرۆکەی سەربەخۆیی محەمەد کەڵکیوەرگرت، دواتر خەلیفە و فەرمانڕەوا موسڵمانەکانیش بۆ مەبەست و بەرژەوەندیی خۆیان لە هەردوو تەوەری فەلسەفە و سۆفیگەریی کەڵکی نابەجێیان وەرگرت. ئەم بەرپرسانە تا ئەو کاتەی فەیلەسوفەکان ڕەخنەیان لە سیاسەتەکەیان نەگرتبایە، پارێزگارییان لێدەکردن. بەڵام هەرکات لێیان یاخی دەبوون، دەربەدەر دەکران و کتێبەکانیان دەسوتێنرا. هەروەها بە شێوەیەکی هاوشێوە هەڵسوکەوت لەگەڵ سۆفیگەریدا دەکرا. ئەو سۆفیانەی بانگەشەی لێبوردوویی و زوهدیان دەکرد، ئازاریان پێنەدەگەیاندن و لێیاندەگەڕان کاری خۆیان بکەن. بەڵام سۆفییە شۆڕشگێڕەکان، وەک حەللاج "al-Hallādsch" (٨٥٧-٩٢٢) یان سوهرەوەردی [سوورەبەردی] "Suhrawardi" (١١٥٤-١١٩١) کە بانگەشەیان بۆ دادپەروەری کۆمەڵایەتی زیاتر دەکرد، کوژران. دواتر هەردوو تەوەری فەلسەفە و سۆفیگەری لەلایەن دەوڵەتە ئیسلامییەکانەوە دەستی بەسەرداگیرا: دوای سۆفییە گەورەکانی وەک حەللاج "al-Hallādsch"، هەروەها فەیلەسوفە گەورەکانی وەک فارابی "al-Fārābī" و ئیبنی سینا "Avicenna"، ئیلاهیناسێک بە ناوی غەزالی "al- Ghāzālī" (١٠٥٨-

(١١١١) هاتنە مەیدانەوە کە فەلسەفەیەکی نوێ و سۆفیگەرییەکی نوێیان ئاوێتەی ڕۆحی ئیلاهیاتی زێدەڕۆیی و جیهادکرد.

ئیلاهیات لە فەلسەفەی عەقڵ دوورکەوتەوە و زیاتر سەرنجی خۆی بۆ ڕەسەنایەتی و دڵسۆزیی بۆ دەقە کۆنەکە ڕاکێشرا. تەنانەت سۆفیگەریش بەهۆی فەرمان و یاسای پێشتر دارێژاوی سۆفیگەریی لە لەیەن دەوڵەتەکانەوە، دەستەمۆ کرا. سۆفیگەریی فەلسەفی وردە وردە تtoونا کرا و لە جیاتی ئەو سۆفیزمی باو ،کە لەسەر بنەمای پلەبەندی و خوڕافات دامەزرابوو سەریهەڵدا. بەرپرسانی سۆفیزمی سەر بە دەوڵەت دەیانزانی حاکمەکان چییان دەوێت و ئەوەی دەیانویست بۆیان جێبەجێ دەکردن: مرۆڤی گوێڕایەڵ کە بە ناوی ئاینەوە ڕۆحی ڕەخنەگرانەیان تێدا کوژاندنەوە. هەروەها زانایانی ئاینی بە پێی کات باشتر و باشتر تێدەگەیشتن کە حاکمان چاوەڕوانی چییان لێدەکەن و بۆ ئەم لایەنە وەک ئیمانی ڕاستەقینە لەناو خەڵکدا بانگەشەیان بۆ دەکردن. گوتەی داهێنراو لە زمانی محەمەدەوە دۆزرانەوە کە موسڵمانانیان بۆ شوێنکەوتن و خواستی فەرمانڕەواکان هاندەدا تەنانەت ئەگەر قامچیان لێبدرایە یان تاڵان کرابایەن.

لە کاتێکدا ململانێی دەسەڵات لە نێوان حاکمە موسڵمانەکاندا بووە هۆی ئەوەی جیهانی ئیسلامی بەسەر چەندین خەلافەت و دەوڵەتی بچووکدا پارچە پارچە بکرێت، ململانێی دەسەڵات لە نێوان زانایانی ئیلاهیات بەردەوام مایەوە. هەر قوتابخانە یان لایەنێک تەنیا خۆی وەک نوێنەری ئیسلامی ڕاستەقینە دەبینی و ئەوانیتریان بە ئایینی هەڵە دادەنا. ئەو دەقە جیاوازانەی ئیسلام کە ئەمڕۆ هەمانە، دەرئەنجامی ئەم ململانێیانەی دەسەڵاتی نێوان موسڵمانانە، کە لە

بنەڕەتدا لەگەڵ مردنی محەمەد هاتنە ئاراوە و تا ئەمڕۆش لە دیاریکردنی مێژووی ئیسلامی بەردەوامن.

هەموو ئەو لایەنانە لەسەر پرسیاری جێنشینی پێغەمبەرەوە دەستی پێکرد. بەو پێیەی محەممەد خۆی ڕێبازێکی ڕوونی دیاریی نەکردبوو، موسڵمانان بەسەر دوو بەشی شیعە کە عەلی ئامۆزای محەمەد و نەوەکانی وەک حاکمانی ڕاستەقینە دەبینی، هەروەها سوننە کە پێوەرێکی دیکەیان بۆ شەرعیەت داڕشتبوو، دابەشکران. ئەم ناکۆکییە کە لە ڕاستیدا کێشەیەکی سیاسی بوو، بووە هۆی دروستبوونی ململانێیەکی دەسەڵاتی ئایینی کە تا ئەمڕۆش چەندین کێشەیتری لێکەوتۆتەوە.

ئایینی ئیسلام وەک ئیمان و دەوڵەت سەریهەڵدا، هەمیشە دەوڵەت و ئیمان بووە و تا ئێستاش دەوڵەت و ئیمان ماوەتەوە. لانیکەم لە ئیسلامی سوننەدا هیچ ناوەندێك بوونی نییە بتوانێت دۆگماکان دیاری بکات یان چاکسازیی پابەندکەر جێبەجێ بکات. کلیسای ئیسلام خودی دەوڵەتە و خەلیفە هەمیشە هەم ئیمپراتۆر و هەم پاپا بووە. پیاوانی ئایینی نەک هەر لە کۆمەڵێکی هەڵبژێردراوی ڕۆحانیی پێکدێت، بەڵکو پێویستە هەموو کۆمەڵگا هەوڵ بدات هەمیشە و لە هەموو شوێنێک ڕێز لە دۆگماکانی ئایینەکە بگیرێت. ئەمڕۆ زیاتر لە پەنجا دەوڵەتی ئیسلامی هەن کە نەریتی ئایینی جیاوازیان هەیە. ئەوە دووڕێیانەکەیە، چونکە چاکسازی لە ئەندەنوزیا بۆ جیهانی عەرەبی پابەندکەر نییە هەروەها چاکسازی لە سۆفیزمی سەنیگالی هیچ کاریگەرییەکی لەسەر ئێرانی شیعە نابێت. هەر بۆیە ئایینێکی کەمینە کە لە ئورووپا و ئەمریکای باکوور دروستکرابێت و بەپێی پێویستی و قەبارەی کۆچبەرە موسڵمانەکان

گونجێنرابێت، نەک هەر بەزەحمەت دەتوانێ لایەنگر لە کۆمەڵگا زۆرینە موسڵمانەکاندا بدۆزێتەوە، بەڵکو هەمیشە لەلایەن دامەزراوە ئایینییەکان و هەندێک دەوڵەتی ئیسلامیەوە وەک چەسپاندنیان بە سیاسەتی ڕۆژئاوا یان ڕێبازدانان بۆ ئایینی ئیسلام، دژایەتی دەکرێت. چونکە شوناسێک لەسەر بنەمای ئایین، پێویستی بە ئەفسانەیەکی دامەزرێنەر، بەردەوامی و ڕەسەنایەتی و بەردی بناغەی ڕوون و دیاریکراوی ئەم شوناسەوە هەیە.

لە ڕابردوودا تێکەڵکردنی جیهاد، شەریعەت، دەقی ئیلاهیات، داگیرکاریی و شەڕی ئابووریی، بەردەوامی و ڕەسەنایەتیی بۆ ئایینەکە دابین کردووە. ئەم تێکەڵاوییە لە ساڵانی سەرەتاییدا سووتەمەنی بزوێنەری ئایینی ئیسلام بووە و بۆ دروستکردنی ئیمپراتۆریەتی گەورە بەناوی ئایینەکەیەوە بەشدار بووە. ئەمڕۆ زیاتر وەك وەستێنەرێکە کە ڕێگری لە چاکسازی دەکات و پێکەوە ژیانی ئاشتیانە لەگەڵ جیهانی غەیرە ئیسلامی گەلێك قورستر دەکات. تێڕوانینێکی یەکڕەهەندی لە ئایینی ئیسلام بۆ ڕوونکردنەوەی مێژوو، مرۆڤی موسوڵمان بەگشتی و سەرکەوتنەکانی باوباپیرانیان دەوەستێنێ و ڕیفۆرمخوازان لە خۆڵ و زیخی ڕابردوو دەچەقێنێ.

سەرەڕای چەندین بیرۆکەی ڕۆشنگەری لەلایەن فەیلەسوفە ناودارەکانەوە، هیچ بزووتنەوە یان شۆڕشێک لە چەشنی ڕۆشنگەری ئۆرووپی نەیتوانی لە جیهانی ئیسلامدا سەرهەڵبدات. چونکە ئیرادەیەکی بەهێزی جەماوەری کە بتوانێت بەبێ گوێدانە ئیرادەی فەرمانڕەواکان ئەو بیرۆکانە وەربگرێ و بەکردەوە بەڕێوەی بەرێ، بوونی نەبووە. کۆچی موسڵمانان بۆ ئورووپا دەیتوانی ئەم چینە مامناوەندییە دروست بکات، بەڵام بەشێکی زۆری موسڵمانانی

ئورووپا یان هێشتا به خەونی ئیسلامیی داگیرکردنەوەی ئورووپاوە خەریکن یان بەستراونەتەوە بە خەونە ناسیۆنالیستەکانی تورکیا لە سەردەمی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. موسڵمانان لە ئورووپا دەتوانن هەوڵ بۆ یەکگرتوویی و دینامیکی نوێی پێشکەوتن بدەن، وەک ئەوەی ڕۆژێک لە لیڤانت "Levante"[١٤] و کۆردۆبا "Córdoba" کردیان. هەروەها دەتوانن هەوڵ بۆ چەقبەستوویی زیاتر، ناسیۆنالیزم و بناژۆخوازی بدەن، وەک کۆچبەرە زێدەڕۆکانی ئەفریقای باکوور لە ئەندەلوس لە سەدەی ١٠ و ١١دا ئەنجامیاندا. ئەوەی گرنگە ئەوەیە وڵاتانی ئورووپا چلۆن هەڵسوکەوت لەگەڵ کۆچبەرە موسوڵمانەکان دەکەن و ئایا ئەو موسڵمانانەی لێرە دەژین دەتوانن ئیسلامێک بەرهەمبهێنن کە لەگەڵ ئورووپا، بەها ئینسانییەکان و ژیانی مۆدێرنی ئێرەدا بگونجێت؟ لە ڕاستیدا، بەداخەوە وێدەچێ چەشنە ئۆرتۆدۆکسیەت یاخود زێدەڕۆییەکە گەشەیەکی بەهێزی لە ئورووپا کردووە. ئەگەر ئەمە بەردەوام بێت، نە بۆ ئورووپا و نە بۆ چاکسازی لە ئیسلامدا چاوەڕوانی داهاتوویەکی ڕوون ناکرێت.

دوای ئەم کورتە لێکدانەوەیە، ئێستا حەز دەکەم لەگەڵ خۆمدا بۆ گەشتێکی ورد لەسەر مێژووی ئیسلام هەڵتانگرم، کە بۆ ئەو مەبەستەش دە تێزی سەرەکیم هەیە. ئەم تێزانە لەسەر بنەمای تاکە بابەتەکان دانەنراون، چونکە هەندێکیان وەکو دەزوویەکی سوور بە نێو تەواوی چیرۆك و مێژووەکەدا کێشراون. بەو پێیەی تاکە بابەتەکان هەمیشە وەك کرۆنۆلۆژیا دەرناکەون، بەڵکو

---

[١٤] لیڤانت ڕۆژهەڵاتی نزیکە (لوبنان و سووریا)، بەڵام نیازی نووسەر دەبێ ئیمپڕاتۆریەتی ئەمەوییەکان بێت لە شام (دیمەشق).

هەندێکجاریش تەرکیز لەسەر گرنگایەتی بابەتیيانەی پەیڕەو دەکەن، ڕاستەوخۆ دوای ئەم پێشەکییە دەتوانرێت هێڵێکی کاتیی مێژووی ئیسلام بدۆزرێتەوە.

تێزەکانم بریتین لە:

1 -لە ڕووی ئیلاهیات و شارستانییەوە، ئیسلام منداڵی لەدایکبووی ئیمپراتۆریەتە دێرینەکانی بیزەنس و ئێرانییە، بەڵام چەندین جار بە دوورکەوتنەوە لەم ئیمپراتۆریەتانە، کە جاروبار وەك دوژمن و هەندێکجاریش وەك ئولگوو سەیر کراون، تامەزرۆیی ناسنامەکەیانی تیژتر کردووەتەوە.
2 - چوار شەڕی گەورە نەك هەر ڕابردوو بەڵکوو ئێستای ئاییی ئیسلامیان لە قاڵب دا: شەڕی دژ بە بیزەنس (ڕۆژئاوا)، شەڕی قودس، شەڕی نێوان سوننە و شیعە، شەڕی نێوان دۆگما و عەقڵانییەت واتە "زێدەڕۆیی" و "ڕیفۆرمخوازیی".
3 - کاتێک ئیسلام لە قۆناغە سەرەتاییەکانی خۆیدا لەلایەن عەرەبەکانەوە دەستی بەسەردا گیرا، سەرنجی تەنیا بۆ خۆبڵاوکردنەوە و داگیرکاریی ڕاکێشرا. بەڵام کاتێک ئێرانییەکان لە سەردەمی دەسەڵاتی عەباسیدا دەسەڵاتی کاریگەرییان بەدەستهێنا و شارستانییەتێکی ئیسلامیان بە ئاوێتەکردنی فەلسەفە و سۆفیگەری بۆ ماوەیەکی کاتی پێکهینا، دۆخەکە گۆڕانی بەسەردا هات. ئەم دۆخەش هەمیسان پێچەوانە بووەوە کاتێك عوسمانی و مەغۆلەکان دەسەڵاتی کاریگەرییان بەدەستهێنا و ئیسلام لەگەڵیاندا گەڕایەوە بۆ مەیلی شەڕەنگێزی پێشووی خۆی.

4 - بەو ڕادەیەی ئیسلام زیاتر لە ناوەندی عەرەبی ڕەسەنی خۆی دوور کەوتەوە، زیاتر توانیویە تێکەڵ بە کولتوورەکانی دیکە ببێت. ئیسلامی ئاشتیخواز لەو ناوچانەدا زاڵە کە بە هێزی شمشێر ئیسلامی نەکراون، وەک ئەندۆنێزیا و بەشێک لە ئەفریقا، واتە ئەو شوێنانەی وا ئایینەکە لە لایەن سۆفییەکانەوە بەناوبانگ کران. نالێبوردەترین چەشنی ئایینی ئیسلام لە ئێرانی مەلا شیعەکان و لە دەوڵەتانی کەنداودا دەبینرێت، کە شێخە دەوڵەمەندەکانی ناوچە نەوتییەکان پەرەیان بە بڵاوبوونەوەی وەهابیزم تا ناو ئورووپاش داوە.

5 - مێژووی ئیسلام نەک هەر ڕەنگدانەوەی ڕابردووی ئورووپایە، بەڵکو کاریگەری لەسەر داهاتوو هەیە (مەعریفە بەرامبەر میتافیزیک، شوناس بەرامبەر ڕۆشنگەری، شەڕە ئایینییەکان بەرامبەر پێکەوە ژیانی ئاشتیانە، دۆگما بەرامبەر ئازادی).

6 - ئورووپا دەتوانێ لە قۆناغەکانی پێکەوەژیانی ئاشتیانە لە بەغدا و کۆردۆبا فێربێت چلۆن پێکهاتە فرە نەتەوەیی و فرە ئایینییەکان توانیان بۆ ژیانێکی پڕ لە تولەرانس و لێبردوویی یەکتر هان بدەن. بەڵام مەرجی پێشوەختە بۆ ئەم کارە ئەوەیە مرۆڤی کۆمەڵگا دڵسۆزی دەوڵەت بن و لە ناوخۆ و دەرەوە بەرگری لە بەها ئینسانییەکان و مافی مرۆڤ بکەن. هەروەها پێویستە لە شێوازی دارمانی خەلافەتەکانی بەغدا و کۆردۆبا ئەزموون وەرگرین و ئاگادارمان بکاتەوە.

7 - هەرکاتێک هێزی عەقڵ و ویستی ئازادی لە مێژووی ئیسلامدا زاڵ بووە، ئەزموونەکەی بۆتە هۆی پێکەوەژیانی

ئاشتیانە، دۆخی ئابوورییەکی ئاوەدان و کەرتێکی فەرهەنگی و زانستی گەشەسەندوو. هەرکاتیش ئیسلامی زێدەڕۆ بەسەر کۆمەڵدا زاڵ بوون، ئەخلاق بەسەر عەقڵ، شوناس بەسەر مەعریفەدا، پێشکەوتن بەرەو خوارەوەی لێژ شۆڕبۆتەوە، کەمینەکان چەوسێنراونەوە و کۆتایی بەناو شارستانیەتی ئیسلامی، مۆر دەکرا.

8 - ئەمڕۆ ئیسلامی سیاسی لە ئورووپا بەدوای ڕێنێسانسی خۆیدا دەگەڕێت، هاوکاتیش ئیسلامی لیبراڵ لێرە پرۆپاگەندا بۆ لایەنگرانی خۆی دەکات. جا بۆیە بە ئەگەری زۆر شەڕی داهاتووی کولتوری ناو ئیسلامی لە ئورووپاشدا ڕوودەدات.

9 - لەم شەڕە کولتوورییەدا، سیاسەتی شوناسی ئیسلامی چەپ و ڕاست و "فەرهەنگی هەڵوەشاندنەوە" دەچنە ناو هاوپەیمانییەکی ناپیرۆز و شەیتانییەوە. هەرچەندە لۆژیك و پاڵنەرەکانیان جیاوازیش بن، بەڵام ئەنجامەکەی گەلێك کوشندە دەبێ: دژە شۆڕشێک لە ڕێگەی بارگەی سۆزداری و ئەخلاقی مشتومڕەکانەوە دەتوانێ کاریگەرییەکی قورس لەسەر بیرۆکەکانی ڕۆشنگەری هەبێ، ئەگەر بە تەواوی نەخنکێندرێن. بەڵام بەریەککەوتنی نێوان ئیسلام و ئورووپا بە ناهاوسەنگ دەمێنێتەوە تا ئەو کاتەی ئێمە لە بەرامبەر ئەگەری ململانێ لە تولەرانس واتە لێبوردەیی بە هەڵە تێبگەین، بێدەنگ بمێنینەوە و هەل بۆ هێزە زێدەڕۆکان خۆش کەین بتوانن بە ئارەزووەکانیان بگەن.

10 - لەکاتێکدا بەلەمی ئیسلامیزم لە جیهانی عەرەبیدا خەریکی نوقمبوونە، وڵاتانی ڕۆژئاوایی بوونەتە مەلەوانی ڕزگارکەریان. لێرە سەلەفیی لە مزگەوتەکاندا خەریکی

شوشتنەوەی مێشکی گەنجەکانن، جیهادیست و سیاسەتوانی وەک ڕەجەب تەیب ئەردۆغان هەوڵەکانی یەکگرتن و ئینتیگراسیۆنی مرۆڤی بیانی لەم وڵاتە پووچەڵ دەکاتەوە هەروەها گەنجانی موسڵمان بە بەڵێنەکانی ڕزگارکردنی ئیسلامی زێدەڕۆ لە لایەن فناتیکەکانەوە وەک دژە خاڵێک لەهەنبەر جیهانی مۆدێرن و ئازاد ڕادەگرێ. ئەگەر بە شێوەیەکی یەکلاکەرەوە ڕووبەڕووی ئەم کێشە جیددیە نەبینەوە، ئیسلام زیاتر ئورووپا دەگۆڕێت تا ئەوەی ئورووپا ئیسلام بگۆڕێت.

هێڵی کاتی یان کرۆنۆلۆژیی مێژووی ئیسلام

٥٧٠ -٦٣٢: سەردەمی محەمەد

٥٧٠: ساڵی لەدایکبوونی محەمەد لە مەککە.

٦٠٣ – ٦٢٨: دوایین و گەورەترین شەڕی ئیمپڕاتۆڕییەی ڕۆم و ئێران بە بەشداریی عەڕەب لە هەردوولا.

٦١٠: سەرەتای پەیامەکانی محەمەد لە مەککە.

٦٢٢: کۆچی محمد لە مەککەوە بۆ مەدینە. هەر لەو ساڵەدا بیزانسن بە هاوکاریی کۆنفیدراڵەکانی عەڕەب، هێرشێکی دژە هێرشی بۆ سەر ئیمپراتۆریەتی ساسانی ئێران بە مەبەستی کۆنترۆڵکردنەوەی قودس دەستپێکرد.

٦٣٢: محەمەد لە مەدینە بەبێ ئەوەی هیچ زانیارییەکی بۆ دیاریکردنی جێگرەکەی لە خۆی بەجێهێشتبێ، کۆچی دوایی کرد.

٦٣٢ – ٦٦١: سەردەمی خەلیفەکانی ئیسلامی

٦٣٢: ئەبوبەکر دەبێتە جێگری محەمەد.

٦٣٤: دوو ساڵ دوای کۆچی دوایی ئەبووبەکر، عومەر کوڕی خەتتاب پایەی خەلیفەی گرتە ئەستۆ.

٦٣٦ – ٦٣٨: موسڵمانان ئیمپراتۆریەتی ساسانیی ئێرانیان داگیر کرد و لە شەڕی یەرموکدا"Yarmuk" ڕۆمیی واتە بیزانسییەکان لە فەلەستین و سوریا کشانە دواوە.

٦٣٩ – ٦٤١: داگیرکردنی ئەرمەنستان و میسر.

٦٤٤: کوشتنی عومەر و دەستپێکردنی سەردەمی خەلیفە عوسمان.

٦٤٧: داگیرکردنی باکووری ئەفریقا لە لایەن موسوڵمانانەوە.

٦٥٥: عەرەب لە شەڕی فۆنیکس"Phönix"دا شکستیان بە ڕۆمییەکان هێنا.

٦٥٦: دوای کوشتنی خەلیفەی سێیەم عوسمان، عەلی ئامۆزای محەمەد دەسەڵاتی گرتە دەست. شەڕێکی درێژخایەنی ناوخۆیی ئیسلام دەستی پێکرد.

٦٦١ – ٧٥٠: **سەردەمی ئومەوییەکان**

٦٦١: تیرۆرکردنی عەلی بوو بە هۆی دەستپێکردنی دابەشبوونی موسڵمانان بەسەر سوننە و شیعەدا. شەڕی ناوخۆی ئیسلامی تەشەنەی کرد. هەر لەو ساڵەدا دەسەڵاتی موعاویەی یەکەم دامەزرێنەری سلسلەی ئومەوی دەستی پێکرد.

٦٧٤ – ٦٧٨: یەکەم گەمارۆدانی شاری قوستەنتینیە "Konstantinopel"(ئەستەموڵ)

٦٨٠: کوشتنی حسێن کوڕی عەلی.

٦٨٥ – ٧٠٥: سەردەمی خەلیفەی پێنجەمی ئومەوی عبد الملک ابن مەراوان؛ کە بە دووەم دامەزرێنەری ئیسلام داەدەنرێت.

٦٩١: تەواوکردنی قوبەی گاشەبەردی قودس.

٦٩٨: باکووری ئەفریقا، هەروەها باشووری دەریای ناوەڕاست بە تەواوی دەکەوێتە دەستی موسڵمانان.

٧١٧ – ٧١٨: دووەم گەمارۆدانی شاری قوستەنتینیە "Konstantinopel" (ئەستەموڵ).

٧٠٠ – ٧٣٨: عەڕەبەکان ئاسیای ناوەڕاست و پارێزگای سند "Sindh" ی پاکستانی ئەمڕۆیی و بەشێک لە هیندستان داگیر دەکەن و دەگەنە سنوورەکانی چین.

٧١١: داگیرکردنی ئەندەلوس.

٧٥٠ – ١٢٥٨: سەردەمی خەلافەتی عەبباسی.

٧٥٠: کۆتایی هاتنی حوکوومەتی ئومەوی و سەرەتای خەلافەتی عەباسی.

٧٥٤ – ٧٧٥: خەلیفە مەنسوور شاری بەغدا دادەمەزرێنێت و دەستووری نووسینی ژیاننامەی پێغەمبەر "محەمەد" دەدا.

٧١٤ – ٨٠١: عیرفانی ڕەبیعە العداویە "Rābiʿa al-ʿAdawiyya" لە ئیسلامی کلاسیک یاخی دەبێت و باسی خۆشەویستی ئیلاهی دەکات.

٧٨٦ – ٨٠٩: سەردەمی خەلیفە هارون ڕەشید.

٨١٣ – ٨٣٨: سەردەمی خەلیفە مەئمون "Al-Maʾmūn"؛ زانست گەشە دەکات، قوتابخانەی بیرکردنەوەی عەقڵانی موعتەزیلە "Muʿtazila" لایەنگر بەدەست دەهێنێت.

٨٨٣: ڕاپەڕینی کۆیلە ڕەشپێستەکانی زەنج"Zanadsch" دژی عەباسییەکان.

٩٢٢: لەسێدارەدانی شاعیری سۆفی مەنسووری حەلاج "Sufi-Dichters al-Hallādsch" بەهۆی دژایەتی لەهەنبەر ئایین.

١٢٥٨: لەشکرکێشی مەغۆلەکان بۆ سەر بەغدا کۆتایی بە خەلافەتی عەباسی دێنێت.

٧١١ – ١٤٩٢: **سەردەمی ئەندەلوس**

٧١١: عەرەبەکان دەریای ناوەڕاست دەبڕن و ئەندەلوس داگیر دەکەن.

٧٣٢: لە شەڕی تۆرس "Tours" و پۆیتییێر "Poitiers"دا، شا چارڵز مارتێل "Karl Martell" شای فرانکەکان لە ڕۆژئاوا هێرشی عەرەبەکان ڕادەگرێت.

٧٥٦: عەبدئەررەحمانی یەکەم "Abd ar-Rahman I" کە سەر بە خەلیفەکانی ئومەوی بوو، میرنشینی کۆردۆبا (قرطبە)ی دامەزراند.

٨٢٢: مۆسیقاژەن و زانا زەریاب "Ziryab" لە بەغداوە دێتە ئەندەلوس و شۆڕشێک لە بواری مۆسیقا، هونەری خواردن و مۆدی نوێ وەرێدەخات.

٩٢٩ – ١٠٣١: میرنشینەکەی کۆردۆبا لە سەردەمی عەبدولڕەحمانی سێیەم "Abd ar-Rachman III" دەبێتە خەلافەت.

١٠٦٦: لە کۆمەڵکوژییەکەی گرانادا "Granada" چوار هەزار مرۆڤی جولەکە دەکوژرێن، دوای ئەوەی جولەکەیەک بە فەرماندەی سوپای موسڵمانان دەستنیشان دەکرێت.

١٠٤٦ – ١١٤٧: دامەزرانی فەرمانڕەوایی ئەلمۆراڤیدەکان "Almoraviden" کە لە باکووری ئەفریقاوە هاتبوون.

١١٢١ – ١٢٦٩: دامەزرانی حوکمڕانی ئەلموەحەدەکان "Almohaden" کە لە باکووری ئەفریقاوە هاتبوون.

١١٩٥: فەیلەسوف ئاڤێرۆس "Averroës" ناچار دەکرێ ئەندەلوس بەجێبهێڵێت، چونکە بیرۆکەکانی لەلایەن موسڵمانە زێدەڕۆ و بناژۆخوازەکانەوە ڕەتدەکرێنەوە.

١٢٣٦: کەوتنی کۆردۆبا.

١٤٩٢: دوای کۆتایی هاتنی ڕیکۆنکویستا "Reconquista"[١٥] موسڵمانەکان لە ئەندەلوس دەرکران.

[١٥] ڕیکۆنکویستا زاراوەیەکی ئیسپانی و پورتوگالییە بۆ سەرهەڵدان و بڵاوبوونەوەی ناوچەی کۆنترۆڵکردنی ئیمپراتۆریەتی مەسیحییەکانی نیمچە دوورگەی ئیبەری. هاوکاتیش پاڵنانی ناوچەی دەسەڵاتی موسڵمانان بۆ دواوە، لە سەدەکانی ناوەڕاستدا.

٩٦٩ – ١١٧١: سەردەمی فاتمیەکان

٩٧٢: خەلیفەی شیعە الموعیز "al-Muʿizz" شوێنی نیشتەجێبوونی خۆی دەگوازێتەوە بۆ شاری قاهیرەی تازە دامەزراو و مزگەوتی ئەزهەر ئاوەدان دەکاتەوە.

١٠٠٩: خەلیفە ئەلحەکیم "Al-Hākim" کەنیسەی ناوداری "گۆڕی پیرۆز" لە قودس وێران دەکا.

١٠٩٥ – ١٢٩١: یەکەم شەڕی خاچپەرستەکان

١٠٩٥: پاپا ئۆربانی دووەم "Urban II" داوای یەکەمین شەڕی خاچپەرستانە دەکات. لە نێوان ساڵانی ١٠٩٨ بۆ ١١٠٩ شورشگێڕە مەسیحییەکان توانییان قودس ئازاد بکەن و چوار دەوڵەتی سەر بە خاچپەرستان پێکبێنن کە بریتی بوون لە ئێدێسا "Edessa" (١٠٩٨)، ئەنتیۆچیا "Antiochia" (١٠٩٨)، قودس "Jerusalem" (١٠٩٩) و تریبۆلیس "Tripolis" (١١٠٩).

١١٤٧ – ١١٤٩: دووەم شەڕی خاچپەرەستان

١١٨٧: لە شەڕی حەتین "Hattin"، سەربازەکانی سوڵتان سەلاحەدین "Sultans Saladin" (میسری – سوری)، قودس و ناوچەکانیتر دەخەنە ژێر کۆنترۆڵی خۆیانەوە.

١١٨٩ – ١١٩٢: پاپا جۆرجی هەشتەم "Georg V III" داوای شەڕی خاچپەرستیی سێیەم دەکات. قودس لە دەستی موسڵماناندا دەمێنێتەوە، بەڵام خاچپەرستان توانیان ئاککون "Akkon" داگیر بکەن.

١٢٠٢ – ١٢٠٤: لە شەڕی خاچپەرستیی چوارەمدا مەسیحی، دژی مەسیحییەکان شەڕ بەڕێوە دەبەن؛ قوستەنتەنیە داگیر دەکەن، شارەکە دەشێوێنن و کاولی دەکەن.

١٢٢٨ – ١٢٢٩: لە شەڕی خاچپەرستیدا کە بە بێ ڕژانی خوێن بەڕێوە دەچێ، ئیمپراتۆری هۆهێنستاوفێن فرێدریکی دووەم "Stauferkaiser Friedrich II"، قودس بە پەیڕەوکردنی پەیماننامەیەك دەگەڕێنێتەوە بۆ لای مەسیحییەکان.

١٢٤٨ – ١٢٥٤ و ١٢٧٠: دوای کۆتایی هاتنی پەیماننامەکە، ئەو شەڕە خاچپەرستیانەی بۆ کۆنترۆلکردنەوەی قودس بەڕێوەچوون، شکستیان هێنا.

١٢٩١: دواجار خاچپەرستان لەلایەن مەملوکەکانی "Mamluken" میسرییەوە لە خاکی پیرۆز دەر دەکرێن.

١٢٥٠ – ١٥١٧: سەردەمی مەملوکەکان

١٥٠١ – ١٧٢٢:سەردەمی سەفەوییەکان لە ئێران

١٥٢٦ – ١٨٥٨: سەردەمی مەغوولەکان لە هیندستان[١٦]

١٢٩٩ – ١٩٢٢: ئیمپڕاتۆڕیی عوسمانی

١٤٥٣: داگیرکردنی قوستەنتەنییە "Konstantinopels" (ئەستەموڵ).

١٤٨٨: دەریاوانە پورتوگالیەکان "کاپی هیوای باش" دەدۆزنەوە.[١٧]

---

[١٦] بەو پێیەی ئەم ئیمپراتۆریەتە لە کتێبەکەدا بە وردی باس نەکراوە، تەنیا لە ناو کورزیودا ناویان لێنراوە.

١٥١٦\١٥١٧: عوسمانیەکان سوریا و میسر داگیر دەکەن.

١٥٢٩: تورکەکان گەمارۆی شاری ڤیەن"Wien" دەدەن.

١٦٨٣: دووەم گەمارۆدانی شاری ڤیەن.

١٧٩٨: هێرشی ناپلیۆن بۆ سەر میسر.

١٨٣٠: دەسەڵاتی فەرەنسا لە ئەلجەزاهیر"Algerien"

١٨٥٣: شەڕی کریمە: شەڕی کریمە ململانێیەکی سەربازی بوو کە لە ساڵی ١٨٥٣ وە تا ١٨٥٦ لە نێوان ئیمپراتۆریەتی ڕووسیا لە لایەک و ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و هاوپەیمانەکانی فەرەنسا و بەریتانیادا درێژەی بوو.

١٩١٦: ڕێککەوتنی نهێنی سایکس پیکۆ "Sykes-Picot" لە نێوان فەرەنسا و بەریتانیادا ، کە تێیدا دیاری کراوە دەوڵەتانی عەرەبی لە دوای شەڕی جیهانی یەکەم لە نێوان خۆیاندا دابەش بکەن.

١٩٢٢: کۆتایی پێهاتنی ئیمپڕاتۆڕیی عوسمانی.

١٧٤٤ – تا ئەمڕۆ: **سەردەمی ئیسلامی زێدەڕۆ**

١٧٠٢ – ١٧٩٢: واعیز محمد ابن عبد الوهاب " Muhammad Ibnʿ Abd al-Wahhāb" بیرۆکەی ئیبنی تەیمییە "Ibn Taimīya"

[17] "کاپی هیوای باش" کاپێکی زۆر سەرنجڕاکێشە لە نزیک نوکی باشووری ئەفریقا، لە ڕووی سیاسییەوە سەر بە پارێزگای کاپی ڕۆژئاوایە و دەکەوێتە پارکە نەتەوەییەکەی "Tafelberg"

زیندوو دەکاتەوە و خۆی لەگەڵ هۆزی سعودیە هاوپەیمان دەکات و فەرمانی ڕاوەنانی شیعە و مەسیحییەکان دەدات.

١٨٤٩ – ١٩٠٥: موفتی میسر محمد عەبدوە " Muhammad Abdoh" دەیەوێت ئیسلامێکی مۆدێرن بە مرۆڤ بناسێنێت، بەڵام بەهۆی هێزە کۆنەپەرستەکان شکست دەهێنێت.

١٩٢٤: دامەزرانی بزووتنەوەی ئیسلامی مەودودی "Maudūdī" لە هیندستان.

١٩٢٨: دامەزرانی ئیخوان الموسلیمین لە لایەن حەسەن البەننا "Hasan al-Bannā" لە میسر.

١٩٤٧: دامەزرانی دەوڵەتی ئیسرائیل.

١٩٦٧: دەوڵەتی ئیسرائیل پێنج سوپای عەرەبی تێکشکاند و قودسی داگیرکرد.

١٩٧٩: شۆڕشی ئیسلامی لە ئێران. ڕووسەکان ئەفغانستان داگیر دەکەن، سادات سەرۆک کۆماری میسر لەگەڵ ئیسرائیل ئاشت بووەوە.

٢٠٠١: هێرشەکانی ١١ی ئەیلول لە ئەمریکا، قۆناغێکی نوێی تیرۆریزم بەناوی ئیسلامەوە دەستپێکرد.

٢٠٠٣: شەڕی دووەمی عێراق، کە بووە هۆی ڕووخانی ڕژیمی سەدام حوسێن و قۆناغێکی درێژخایەنی داگیرکاری.

٢٠١٤: دامەزرانی خەلافەتی داعش لە شاری مووسلی عێراق.

سەردەمی بەخەبەر هاتنەوە؟

٢٠١٠ / ٢٠١١: لە دوای بەهاری عەرەبی، حکوومەتی چەند وڵاتێك لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ڕووخێنران، بەڵام ئەو ڕێفورم و چاکسازیانەی خۆپیشاندەران هیوایان بۆ دەخواست، نەیتوانی بەڕاست وەرگەڕێ. ئوسامە بن لادن لەلایەن هێزێکی تایبەتی ئەمریکاوە لە پاکستان کووژرا.

٢٠٢١: تونس مادەیەک لە دەستوور لادەبات کە دەڵێ ئیسلام ئایینی دەوڵەتە و بەرگری لە مۆدێرنیزەکردنی میرات و مافی ژنان دەکات.

٢٠٢٢: وڵاتی سعودیە داوای نوێکردنەوەی ئیسلام دەکات، ڕووپۆشی ژنان بە کارێکی ئازاد دادەنێ و ڕێگە بە کۆنسێرتەکانی مۆسیقا دەدات ژن و پیاو پێکەوە بەشدارییان تێدا بکەن.

درێژەی هەیە...